

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Lepenica-priroda, stanovništvo, privreda i zdravlje

Grin, Ernest

1963

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/2cf6f585-f2d1-4364-aa01-e19880111050>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

LEPENICA

Priroda, Stanovništvo, Privreda i Zdravlje

SARAJEVO

1963

PAVAO ANĐELIĆ

ARHEOLOŠKA ISPITIVANJA

I

LEPENICA U PREHISTORIJI I ANTICI

UVODNE NAPOMENE

U okviru kompleksnog proučavanja Lepenice izvršio sam arheološko ispitivanje cijeloga područja u toku 1958. i 1959. godine.

Ispitivanje sam vršio u toku 1958. 1959, i to isključivo na temelju površinskog posmatranja, ne upuštajući se u detaljnu obradu pojedinih objekata ili problema pa, prema tome, ovaj rad u stvari predstavlja arheološku topografiju Lepenice. Sredstva pomoću kojih sam otkrivao arheološki značajne lokalitete bila su: arheološka literatura, karakteristična toponomastička građa prikupljena u katastarskim knjigama, kazivanje mjesnog stanovništva i vlastita zapažanja na terenu. Nekoliko vrijednih podataka stavio mi je na raspolaganje prof. dr M. S. Filipović, pa mu se na pomoći i ovom prilikom iskreno zahvaljujem.

Jasno je da ovako prikupljena arheološka građa ni izdaleka nije dovoljna da pruži cjelovitu i zaokruženu sliku života u Lepenici kroz najstarije historijske epohe. Za temeljito proučavanje prošlosti Lepenice bilo bi potrebno izvršiti više sistematskih i sondažnih arheoloških iskopavanja. Uza sve to treba imati na umu da je Lepenica iz geografskog, ekonomskog, etničkog i političkog aspekta dio jedne šire oblasti, pa bi i njezinu prošlost bilo moguće sistematski proučavati jedino u okviru većih cjelina u čijem se sastavu nalazi, i zajedno s njima. Prema tome, prikupljena arheološka građa predstavlja samo osnovu koja će u svoje vrijeme poslužiti kao orijentacija za specijalna arheološka istraživanja i za šira kulturno-historijska uopćavanja.

Detaljno ispitivanje terena otkrilo je znatan broj novih arheoloških nalazišta, od kojih neka imaju veliku vrijednost za arheološku nauku. Osim toga, ponovni pregled odranije poznatih arheoloških nalazišta u mnogom pogledu je dopunio ili ispravio dosadašnje znanje o njima. Kao rezultat ovoga ispitivanja pokazalo se, između ostalog, da je fond arheoloških spomenika u Lepenici vrlo bogat.

U toku izlaganja, za svaki ranije poznati lokalitet naznačena je i odgovarajuća literatura. Ako u tekstu nema nikakve napomene, znači da je nalazište otkriveno za vrijeme terenskog ispitivanja 1958-1959.

Ispitivanje je obuhvatilo i selo Višnjicu iako ono ne spada u predio Lepenicu u doslovnom smislu. Ovo je učinjeno zbog toga što područje tog sela čini nerazdvojnu terensku cjelinu sa Kiseljakom i krajem oko ušća Lepenice.

DOSADAŠNJI RAD I LITERATURA

Dosadašnji rad na arheološkom proučavanju prethistorijskog i rimskog doba u slivu rijeke Lepenice obuhvatio je: prikupljanje i obradu pojedinačnih slučajnih nalaza, dva sondažna i jedno sistematsko iskopavanje, te topografske bilješke za jedan broj arheoloških lokaliteta.

Prvi, u stručnoj literaturi zabilježeni, arheološki nalaz s ovoga područja je rimska nadgrobna stela sa natpisom C. Manlija Honesima. Nalaz su objavili: V. Handel,¹ A. J. Evans² i K. Patsch,³ a ušao je i u *Corpus inscriptionum Latinarum*.⁴ Dodajući neke nove okolnosti nalaza, na ovaj spomenik su se osvrnuli dr M. Mandić⁵ i Đ. Basler.⁶ Spomenik se sada nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

Godine 1884. u Podastinju je nađen depo rimskih novaca, koji je objavio K. Patsch.⁷ na istome lokalitetu navodno su i kasnije — oko 1935. — nailazili na pojedine primjerke novca.⁸

U Zemaljskom muzeju je i djelimično oštećena stela, koja je do konca prošlog vijeka bila uzidana u homoljsku ćupriju, između sela Kuliješa i Homolja. Objavio ju je Patsch.⁹

1908. godine u Podastinju je nađena ilirska bronzana kaciga. Sada je pohranjena u Zemaljskom muzeju, a spomenuli su je u svojim radovima Mandić¹⁰ i Basler.¹¹

Dr Mihovil Mandić je 1923. uz kuću porodice Vučić u Podastinju naišao na fragmenat nadgrobne ploče sa dijelom natpisa:¹² D. Sergejevski je u Spomeniku SKA objavio natpis sa cippusa koji se danas nalazi pred kućom porodice Sliško-
vića u Podastinju,¹³ dr N. Vulić je, na temelju otisaka i fotografija, publicirao 4 nadgrobna spomenika iz G. Višnjice (one iste koje je ponovo sa rezultatima sondažnog iskopavanja objavio fra Kr. Misilo)¹⁴; zadnjih godina D. Sergejevski je objavio jedan nadgrobni reljef iz Gornje Višnjice, (sada u zbirci Franjevačke gimnazije u Visokom),¹⁵ zatim fragment počasne baze sa dijelovima natpisa, također iz G. Višnjice (nalazi se u Franjevačkoj gimnaziji u Visokom), te odlomak sarkofaga sa dijelovima natpisa iz Višnjice Polja, koje prema novoj podjeli pripada Gromiljaku (sada u Zavičajnom muzeju u Visokom).¹⁶ Konačno, u svojoj knjizi Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini E. Pašalić je obuhvatio i okolinu Kiseljaka dajući nekoliko sasvim novih interpretacija u vezi sa putovima i naseljima u ovome kraju.¹⁷

¹ *Achäologisch-epigraphische Mittheilungen* VII, Wien, 1883, 150.

² *Antiquarian researches in Illyricum*, Westminster, 1885, III, 17.

³ *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 1894, 344-3, 45; *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und Herzegovina*, Wien, 1896, 251; *GZM*, 1902, 393.

⁴ III, 8379 i pag. 2256.

⁵ *GZM*, 1925, 64.

⁶ *GZM — Arheologija*, 1954, 302.

⁷ *GZM*, 1897, 523; *GZM*, 1902, 391-394; *Wiss. Mitth.*, 1899, 248-250.

⁸ Navodi K. Misila u *GZM*, 1936, 17.

⁹ *GZM*, 1897, 5; *Wiss. Mitth.*, 1899, 246-247.

¹⁰ *GZM*, 192, 62.

¹¹ *GZM*, 1954 — *Arheologija*, 302.

¹² *GZM*, 1925, 64.

¹³ LXXXVIII, Beograd, 1938, 17.

¹⁴ *Spomenik SKA LXXV*, Beograd, 1933, 69-71.

¹⁵ *Antidoron Michaeli Abramić I, Aspalathi*, 1954-1957, 108-115.

¹⁶ *GZM — Arheologija*, 1957, 120-124.

¹⁷ *Sarajevo*, 1960, 46-47.

Sondažnim iskopavanjem manjeg obima dr M. Mandić je u Podastinju 1923. otkrio dijelove jedne antičke (?) zgrade. Sumarni rezultati iskopavanja objavljeni su u Glasniku Zemaljskog muzeja za 1925.¹⁸

Nešto veće sondažno iskopavanje antičkih građevina u Gornjoj Višnjici sproveo je K. Misilo i rezultate objavio u Glasniku Zemaljskog muzeja za 1936.¹⁹

Jedino sistematsko arheološko iskopavanje u Lepenici izvršio je Vladislav Skarić, koji je na Gracu kod Homolja 1931. i 1932. otkopao ruševine kasnoantičke bazilike, sa bogato ornamentiranim kamenim namještajem. Materijal ovoga iskopavanja publiciran je na njeinačkom jeziku u GZM za 1932. i pohranjen u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.²⁰

Pojedinačnih arheološko-topografskih bilježaka ima u citiranim radovima Patscha²¹ i Mandića,²² zatim u Skarićevim studijama o tragovima starog rudarstva u okolini Kreševa i Fojnice.²³ Mnogo više podataka ima u rukopisnoj Arheološkoj topografiji BiH W. Radimskog²⁴ i topografskim bilješkama Đ. Baslera.²⁵

1. PREHISTORIJSKA NALAZIŠTA

NEOLITSKA NALAZIŠTA

Najstariji utvrđeni tragovi ljudske djelatnosti u slivu rijeke Lepenice potiču iz neolita. Tokom ispitivanja otkrio sam na ovome području dva naselja iz mlađeg kamenog doba. Jedno je u Kiseljaku, a drugo u Han-Ploči.

Kiseljak. Na prostoru između brežuljka sa katoličkom crkvom i glavice na kojoj je smješten hotel »Dalmacija« cesta je nešto usječena u teren. Zbog nedavne rekonstrukcije i asfaltiranja puta usjeci su još uvijek bili svježi, tako da je i boja zemljišta u dobroj mjeri vidljiva. Tamo gdje se s jedne strane ceste nalazi muslimansko groblje a s druge strane odvaja pristupni put ka hotelu, dužinom od nekih 6—7 metara, u usjecima s obje strane ceste primjećuje se tamni sloj zemlje, koja već na prvi pogled odudara od okoline. Pažljivim pregledom ovoga sloja naišao sam na sitne fragmente keramike i komadiće crvenkastog lijepa. Kasnije sam ponovno pregledao ovo mjesto i opazio da su u neposrednoj blizini, sa sjeverne strane, iskopani duboki kanali za vodovod, koji se uvodio u novosagrađenu stambenu zgradu. U iskopu je bilo dosta arheološkog materijala, od kojega sam izdvojio neke karakteristične primjerke i predao ih Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

Prostor na kojemu se zasada primjećuje arheološki materijal zauzima površinu manju od 500 m². U poređenju sa drugim neolitskim nalazištima ta je površina vrlo malena. Cesta, pristupni put ka hotelu, stambena zgrada, vodovod, te jedan duboki rov za kreč definitivno su uništeni veći dio nalazišta, tako da ni sistematsko iskopavanje ne bi dalo cjelovite slike o životu u ovome neolitskom naselju. Radi komparacije sa sličnim arheološkim nalazištima, potrebno je napomenuti da se ovaj lokalitet nalazi nedaleko od ušća rijeke Kreševčice u Lepenicu, a teren je u odnosu prema okolini samo neznatno povišen.

Prema mjerenju u kanalu za vodovod, kulturni sloj počinje 50 cm ispod površine i seže do dubine veće od 120 cm. Uz cestu, sloj sa arheološkim materijalom opaža se i na samoj površini zemljišta.

Pojedinačni nalazi važni za određivanje karaktera i kulturne pripadnosti ovoga lokaliteta su slijedeći:

¹⁸ Str. 61-65.

¹⁹ Str. 15-26.

²⁰ Str. 1-22.

²¹ GZM, 1902, 393-394.

²² GZM, 1925, 61-65.

²³ GZM — Sveska za prirodne nauke, 1934, 73-80; GZM, 1935, 23-34.

²⁴ Rukopis u Zavodu za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti Sarajevo.

²⁵ GZM — Arheologija, 1954, 299-306.

Prije svega to je keramika sa dvije vrste produkata. Na jednoj strani je brojnija crvenkasta i tamna, slabo pečena keramika debelih zidova, sa primjesom krupnijeg pijeska i pretežno bez ornamentata. Mnogo bolje izrade je crna keramika od dobro prečišćene i pečene zemlje, tankih zidova i glačane površine, često ormanentirana. Od oblika koji se mogu raspoznati upadaju u oči posude na šupljoj nozi. Ukrašena je uglavnom fina crna keramika, dok je među grubom nađen samo jedan ornamentiran komadić. Karakterističan je trakasti ornament butmirskog tipa, koji je i odlučan za određivanje kulturne pripadnosti nalazišta.

Od kamenog oruđa nađeno je nekoliko odlomaka poliranih sjekira i nekoliko fragmenata neobrađenog kamena (nukleji i iver). Relativno je velik broj žrvnjeva, čitavih ili u komadima.

U iskopu kanala za vodovod vide se na više mjesta veće grude crvenkastog liepa od zemunica. Na nekim komadima dobro se vide otisci pruća od pletera. Sasvim sitni komadići lijepa mogu se primijetiti i po usjecima kraj ceste.

Na temelju podataka koje pružaju ovi makar i sitni nalazi moguće je odrediti i karakter nalazišta. Jasno je da se radi o neolitskom naselju sa zemunicama kao nastambama. U pogledu vrsta artefakata i smještaja u ravnici blizu rijeke, ovaj lokalitet je u svemu sličan ostalim nalazištima srednjeg i mlađeg neolita kod nas.

Bliža kulturna pripadnost ovog nalazišta određena je keramičkim artefaktima, koji po svojoj fakturi, oblicima i, naročito, ornamentici pripadaju butmirskoj kulturi. Poznato je da butmirska kultura pripada mlađem neolitu, a prema apsolutnoj kronologiji — vremenu od 2500. do 2000. godine prije nove ere.²⁶

Dosada su bila poznata svega tri nalazišta butmirske kulture u Bosni i Hercegovini: Butmir kod Sarajeva, Nebo u dolini rijeke Bile kod Travnika i Novi Šeher kod Žepča. Ovoj grupi sada se pridružuje i nalazište u Kiseljaku. Njegov smještaj na glavnoj prirodnoj komunikaciji, koja spaja izvorno područje rijeke Bosne i dolinu Lašve, objašnjava terenske veze i međusobne kulturne utjecaje Butmira i Neba.

O privredi ovih prvih poznatih stanovnika Lepenice može se reći samo ovo: to su bili vješti lončari, znali su praviti razno oruđe od kremenja i kamena, a stanovali su u kućama zemunicama. Oni su poznavali i zemljoradnju, pa je potrebno napomenuti da, prema tome, i prvi podaci o zemljoradnji u Lepenici potiču iz druge polovine trećeg milenija prije nove ere.

Han-Ploča. Na muslimanskom groblju, preko puta džamije, i na jednom dijelu susjedne njive Zagrebnjače, neposredno kraj ceste Sarajevo-Kiseljak, na površini od cca tri dunuma prostire se drugo neolitsko nalazište u Lepenici. U iskopu nekoliko svježih grobova nailazimo na prilično brojne ulomke grube, tamnocrvene keramike. Sporadično, s njome su izmiješani i komadići kućnog lijepa s otiscima pruća, te sasvim sitni fragmenti dobro pečene crne keramike, tankih zidova i glačane površine. Keramika se primjećuje i po jednom dijelu njive Zagrebnjače, a sitni ulomci zemljanog posuđa mogu se pojedinačno vidjeti po usjecima kanala s obje strane ceste. Sudeći prema iskopu svježih grobova, kulturni slojevi u groblju ne sižu dublje od jednog metra; na oranici u pravcu rijeke Lepenice oni postaju sve plići.

Naselje je smješteno u relativno širokoj dolini Lepenice, na rubu terase, koja blago do 2 metra pada prema rijeci.

Osim grube ocjene da naselje pripada neolitu, ništa se više ne može reći o užoj kulturnoj pripadnosti ovoga nalazišta. Među površinskim nalazima nema predmeta koji bi svojim oblikom ili ornamentom omogućili bliže kulturno i kronološko opredjeljivanje. Stoga, bez arheološkog iskopavanja nije moguće utvrditi ni međusobne kulturne i vremenske odnose naselja u Kiseljaku i Han-Ploči.

²⁶ Vidi kronološku tabelu neolitskih kultura u Bosni i Hercegovini u radnji dra A. Benca, Zelena pećina, GZM — Arheologija, 1957, 80.

LOKALITETI NEUTVRĐENIH KULTURA

Na dva mjesta u slivu Lepenice nađeni su keramički artefakti kojima, zbog pomanjkanja tipičnih primjeraka, nije moguće odrediti bilžu kulturnu pripadnost.

Prvi takav lokalitet je *Ban-brdo* kod sela Kuliješa (kota 598). To je brijeg u obliku polulopte čije se zapadne padine dosta naglo spuštaju prema koritu rijeke Lepenice, dok je od planinskog trupa Plješivca odvojen prijevojem dubokim svega nekih 30 metara. Sve strane brijega, osim zapadnih, imaju blag pad te se, kao i sam plato, iskorišćavaju za razne poljoprivredne kulture. Na istočnom dijelu platoa Marko Medić je prilikom oranja nailazio na fragmente keramike. Sudeći prema boji zemljišta i prema kazivanju vlasnika, prostor sa keramikom obuhvata površinu od cca 1.000 m². Probni rov (50 m x 50 cm) pokazao je da kulturni sloj počinje na 15, a prestaje na dubini od 60 cm. Keramički materijal sastoji se od dvije vrste produkata: grube, slabo pečene keramike debelih zidova žutosmeđe boje, te dobro pečenog posuđa tankih zidova, tamnosmeđe boje i glačane površine. Među fragmentima posuđa nađu se i komadići crvenkastog kućnog lijepa.

U geografskom pogledu veliku sličnost sa *Ban-brdom* pokazuje *brdo Rata u Draževićima*. Na prostoru od nekih pet dunuma na platou brda razasuti su komadići zemljanog posuđa, koje po fakturi i vrstama u svemu odgovara keramičnom materijalu sa *Ban-brda*. To isto važi i za komadiće kućnog lijepa.

U prikupljenom arheološkom materijalu nema primjeraka sa karakterističnim oblicima ili ornamentikom, pa zbog toga nije moguće sa sigurnošću odrediti kojoj prethistorijskoj kulturi pripadaju i koje su vrste ova nalazišta. Faktura ulomaka zemljanog posuđa, okolnost da se paralelno pojavljuju slabo pečena gruba i fina crnkasta keramika, zatim nalazi kućnog lijepa donekle upućuju na neolit. Međutim, kada se ovaj materijal usporedi sa keramikom iz *Kiseljaka* i *Han-Ploče*, zapaža se da je posuđe sa *Ban-brda* i *Rata* prosječno nešto bolje pečeno, tanjih zidova i manje izrazitih boja. Ovo važi za grubu keramiku, dok je finije crno posuđe slabije od neolitskog. Smještaj nalazišta na bregovima također ne odgovara neolitskom čovjeku, koji redovito traži ravnice na obalama rijeka. S druge strane, od ilirskih gradinskih kultura odvaja ih: faktura keramičkih proizvoda i pojava kućnog lijepa. Osim toga i geografski smještaj nalazišta donekle odudara od položaja ilirskih gradina: u Lepenici, a i u drugim krajevima Bosne, Iliri za smještaj svojih naselja traže prirodno bolje utvrđene položaje. Stoga bi se, makar i oprezno, moglo pomišljati na tzv. slavonsku kulturu ranog brončanog doba. Inače je postojanje ove kulture u Lepenici zasvjedočeno sa nekoliko keramičkih fragmenata nađених на *Gracu kod Homolja*.²⁷

TUMULI

U nekim krajevima Bosne i Hercegovine tumuli predstavljaju najbrojniju vrstu arheoloških nalazišta. U Lepenici, međutim, mogao sam registrovati samo nekoliko tumula. Svi spadaju u velike zemljane tumule smještene pojedinačno u ravnici nedaleko od riječnih obala.

Jedan takav tumul nalazi se na jugoistočnoj periferiji *Kiseljaka*, između rijeke Kreševčice i ceste za Kreševo, u blizini kuće Pere Vlajića. Tumul ima promjer od nekih petnaestak metara i visinu od preko 2 m.

Na sjevernoj periferiji *Kiseljaka*, iznad ceste za Visoko, kuća Željka Buljana podignuta je na jednom ogromnom tumulu. Prema pričanju vlasnika, za vrijeme gradnje kuće nailazili su i na ljudske kosti.

Dva zemljana tumula promjera 15, a visine do 1,5 m nalaze se na njivi *Karinjači* kraj rijeke Lepenice u *Donjim Draževićima*. U neposrednoj blizini

²⁷ Vidi fotografiju kod Skarića. o. c., t. I, slike br. 4, 5, 6 — gore.

tumula nalazi se kuća Dušana Damjanovića, u kojoj je sada smještena Osnovna škola. Ispod jednog tumula izvire dosta snažno vrelo vode.

Bez arheološkog iskopavanja nije moguće ni približno odrediti kulturnu pripadnost ovih tumula. Oni se pojavljuju u širokom vremenskom razmaku od bronzanog do mlađeg željeznog doba, a tumuli slične forme mogu pripadati i ranijem srednjem vijeku. Zbog toga što nalazišta ove vrste u Bosni i Hercegovini u velikom procentu pripadaju prethistoriji, ja i lepenačke tumule registrišam u okviru nalazišta prethistorijskog doba.

GRADINSKA NASELJA

Ostaci gradinskih prethistorijskih naselja u Lepenici vrlo su brojni. Doslovno, svaki za odbranu pogodan položaj — brijeg, kosa ili vis — upotrijebljen je za smještaj gradine. Od ukupno 15 gradina u Lepenici ranije je bilo poznato samo 5, tako da 10 arheoloških nalazišta ove vrste prvi put ulazi u arheološku literaturu. Tokom izlaganja daću kratke podatke o svakom nalazištu posebno, a zatim istaknuti neke opće karakteristike.

Gradac kod Višnjice. To je vis koji za nekih 200 m sa jugoistočne strane nadvisuje selo Višnjicu (kota 717). Od podnožja do vrha obrastao je u gustu, gotovo neprohodnu šikaru. Zaravnjeni plato zauzima površinu od nekoliko hektara zemljišta. Svuda po platou i po zapadnim padinama razasuta je prethistorijska gradinska keramika. Od arhitekture primjećuju se tragovi zidova čije konture zatvaraju četverokut približne veličine 50 m x 50 m. Iako je na površini vidljiva gotovo samo prethistorijska keramika, zidine će ipak pripadati nekom kasnijem periodu, vjerovatno antici.

Mandić je mislio da je Gradac srednjovjekovna utvrda,²⁸ a Basler je prvi konstatirao prethistorijske ostatke i naslutio antičko utvrđenje.²⁹

Podastinje. Kraška gruda koja dominira čitavim područjem oko sastavka Lepenice i Fojničke rijeke nosi naziv Crkvin a, a ponekad se čuje i naziv Stijena. Na samom vrhu Crkvine i na njezinim nešto nižim terenima sa sjeverne strane, te na strmim padinama u pravcu potoka Paroša i zaseoka Ukućevaca, vide se ogromne količine prethistorijske gradinske keramike i željezne troske. Jedan dio te keramike po svojim oblicima i fakturi karakterističan je za srednje brončano doba. Mjestimično se nađu i sitni komadići željeznih predmeta neutvrđene namjene, a zatim mnogobrojni žrvnjevi. Tragovi prethistorijske arhitekture ne mogu se utvrditi bez kopanja, budući da je na jednom dijelu gradine kasnije podignuto antičko utvrđenje, a konstatirani su i ostaci iz srednjeg vijeka. Po ovome prostranstvu, a naročito po obilju površinski vidljivog arheološkog materijala, ova gradina spada među najveće u Bosni i Hercegovini. Iz zaseoka Ukućevici, na južnoj padini Crkvine, našli su ilirska kaciga, pronađena 1908. (sl. 1). O prethistorijskim ostacima na Crkvini dali su kratke informacije dr Mandić³⁰ i Đ. Basler³¹ (sl. 2).

U zaseoku Bijele Vode (Podastinje), odmah iznad korita rijeke Fojnice i ceste prema Visokom, jedna šumom obrasla glavica poslužila je za smještaj manjeg ilirskog naselja. Na neravnom prostoru od cca 25 m x 15 m mjestimično nailazimo na keramiku. Nešto niži greben, kojim se prilazi glavici vještački je presječen na tri mjesta do dubine od 1 do 2 m.

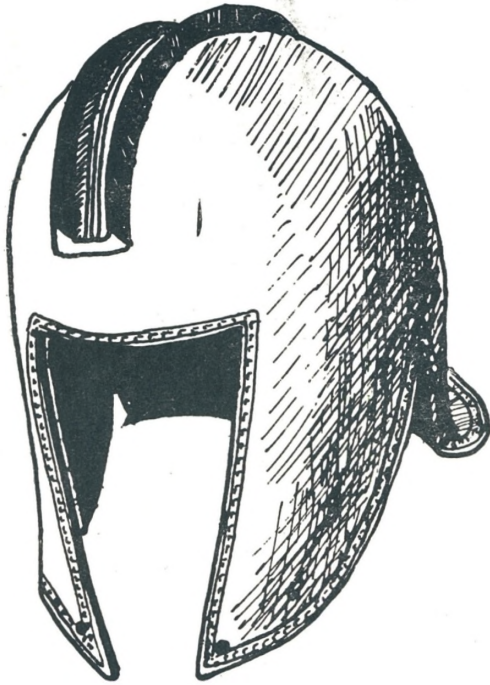
Palež. Gradište je najviši vrh tzv. Paleškog brda (901). Tu je smještena prethistorijska gradina većih razmjera. Zbog teškog pristupa, jer je sav prostor

²⁸ O. c., 62.

²⁹ O. c., 304.

³⁰ L. c.

³¹ O. c., 300.

Sl .1.
Ilirska kaciga iz Podastinja
(crtež H. Volfart)

Sl. 2.
Pogled na Crkvinu ili Stijenu u selu Podastinju sa ostacima ilirske gradine, antičkog refugijuma i srednjovjekovne nekropole. U šumici s lijeve strane i na livadi pred njom nalazi se nekropola »Grčko groblje« (snimio M. Filipović).

Sl. 3.
Baza antičkog pilastra pred kućom porodice Marijanović u Homolju
(snimio P. Anđelić)

Sl. 4.
Pogled na Gradac kod Homolja. U podnožju se vidi raskršće putova u Tračin i Kreševo (snimio M. Filipović)

obrastao gustom šikarom, nije bilo moguće ustanoviti pravu veličinu i oblik gradine. Prilaz gradini štitala su dva koncentrična nasipa, koji danas imaju izgled terasa. Na rijetkim mjestima gdje se ispod guste vegetacije moglo doprijeti do zemlje nailazimo na ilirsku keramiku.

Strašiva stijena. To je obronak kose Grašćice, jugoistočno od sela B o r i n e, na ulazu u klisuru Deru, čije se stijene okomito ruše prema koritu Kreševčice. Po neravnoj kamenitoj površini verfenske grude nedavno je zasađen mladi bor, pa se u iskopu pokazala i prehistorijska keramika. U grebenu kojim je gruda vezana za masiv Grašćice naziru se i usjeci koji su štitali prilaz gradini. Oveća gomila kamena, u kojoj se naziru i konture neke građevine, vjerojano neće pripadati prehistoriji, nego kakvoj stražarnici iz kasnijih vijekova, možda i turskoj karauli.

Na brežuljku M a l i o k r u g l i ć, koji se izdiže nekih četrdesetak metara iznad ceste Kiseljak—Sarajevo, blizu tzv. Paleške Čuprije, vide se ostaci jedne gradine. Brežuljak je po padinama obrastao šumom i travom, a sam zaravnjeni plato je livada. Geološka podloga terena je verfenski škriljac. Na vrhu se vide skromni tragovi odbrambene arhitekture: dijelovi nasipa koji u obliku vijenca okružuje ovalni prostor veličine cca 60 m x 20 m. Prilaz od strane nešto nižeg prijevoja štiti vještački usjek širok 2-3 m, a zatim odbrambeni tumul visok 2 m. Sitni ulomci keramike nalaze se kako na samom platou tako i na padinama brežuljaka. Nešto brojniji fragmenti keramike vide se i u podnožju Malog okruglića, uz samu cestu kraj kuće porodice Softić.

Iznad sela P o t k r a j a, na padinama kose Okret, nailazimo na pojedine fragmente gradinske keramike. S obzirom na geografski skučen prostor i na oskudnost arheoloških ostataka, ovdje se radi o nalazištu vrlo malih razmjera.

Gradina u L j e t o v i k u je krajnji sjeveroistočni obronak planine Berberuše. Izdiže se kojih pedesetak metara iznad predjela Dvorišće uz rijeku Lepenicu, vis-à-vis sela Duhara. Padine su obrasle djelomično bukovom šumom, a djelomično travom. Sasvim zaravnjeni plato je elipsast, sa promjerima od približno 80 i 40 m. Nekih desetak metara niže od zaravanka opažaju se konture nekadašnjeg nasipa, a iza daljih desetak metara dolaze ostaci vanjskog bedema. Dok se vanjski nasip na livadi jedva raspoznaje, u predjelu pod šumom on se izdaleka zapaža. Na većem dijelu nasip danas ima oblik terase, ali se mjestimično još dobro razabiru i snažni zasjeci u kamenu podlogu brda. Ulomci keramike nalaze se na padinama, dok ih na platou gotovo i nema.

Brijeg K o s a je krajnji sjeverozapadni obronak Čubrena, koji između sela Radanovića i zaseoka Grbavaca u Ljetoviku dopire gotovo do korita Lepenice. Kosa je vještačkim usjekom dubokim 3-4 m odvojena od planinskog masiva. Odmah do usjeka vidi se i dio bedema u vidu nasipa. Zaravnjeni plato ima oblik izdužene elipse promjera cca 100 i 25 m. Rijetki ulomci keramike jedva se mogu pronaći u gustoj šikari, kojom je obrasla čitava Kosa.

Gradina u D u h r i m a je kraška gruda koja se na sjeverozapadnoj strani sela među njivama izdiže do visine od nekih pedesetak m. Od brdskog masiva Gradina je odvojena dubokim prirodnim jarkom. Sredinom Gradine pruža se oštri kameni greben, a s jedne i druge strane su terase koje daju utisak da su, barem djelomično, vještački pravljene. Nekoliko ljudskom rukom adaptiranih terasa vide se i na nižim obroncima Gradine, u pravcu sela. Svuda po terasama i obroncima nalazi se prehistorijska keramika. Osim fragmenata posuđa, na pojedinim mjestima zapažaju se i grudice pečene zemlje. Nađeno je i nekoliko prizmatičnih zemljanih grijalica.

O r l o v a č a kod B o l j k o v i ć a. To je u stvari jedan od istočnih obronaka planine Čubrena. Izrazito je kraškog karaktera, a njegovo podnožje seže do samoga korita rijeke Lepenice. Svuda po obronku i njegovim pdinama nailazimo na ilirsku grubu keramiku.

Gradac kod Homolja poznat je u arheološkoj literaturi po ruševinama kasnoantičke bazilike, koju je na njemu otkopao Vladislav Skarić 1931-1932. Objavljujući rezultate iskopavanja, Skarić je dao i topografski opis Graca, pa to nije potrebno ponavljati. Između ostaloga, tada su na Gracu kanstatirani brojni ostaci — uglavnom keramika — ilirskog porijekla.³² I danas se, već na prvi pogled, prepoznaje ilirska keramika obilno razasuta naročito po južnim padinama Graca.

Iz okolnosti da je u ruševinama kasnoantičke bazilike kao spolium nađen kameni žrtvenik posvećen bogu Silvanu, Skarić je izveo zaključak da se ovdje radilo o jednom ilirskom svetištu, a ne o normalnom naselju gradinskog tipa. Ovakva interpretacija ilirskih ostataka na Gracu ne može se održati. Sam geografski položaj Graca ističe njegov fortifikacioni značaj i u tome pogledu on je sasvim sličan drugim ilirskim gradinama. Obilje keramike pokazuje da se tu dugo vremena odvijao sasvim obični svakodnevni život. Pomanjkanje tragova ilirske odbrambene arhitekture potpuno je razumljivo, jer je kasniji — antički refugium direktno uništen ranije objekte. Osamljena pojava Silvanove are i još nekoliko fragmenata arhitekture sa tipično rimskom obradom nesumnjivo pokazuje da su donešeni ovamo kao spolia. Nije teško utvrditi ni mjesto odakle su donešeni: to je rimsko naselje na Ocrkavki, na podnožju samoga Graca (sl. 3).

Među mnogobrojnom ilirskom i provincijskorimskom keramikom na Gracu, Skarić je otkopao i nekoliko fragmenata zemljanog posuđa s ornamentikom karakterističnom za slavonsku kulturu ranog brončanog doba. Toj kulturi će, vjerovatno, pripadati i jedna strelica od kremenca, koja je također tu iskopana.³³

Veliki gradac je istočni obronak planine Volujaka. Na njegovim sjeveroistočnim padinama smješteno je selo Ivica, a na južnim Gornje Zeželo. U produženju obronka prema dolini Lepenice nalazi se već spomenuti Homoljski ili Mali gradac. Od ostaloga planinskog masiva Veliki gradac je odvojen dvadesetak m nižim prijevojem. Geološka podloga je krečnjak, a plato i padine obrasli su šikarom i mladom bukovom šumom. Sam zaravnjeni plato ima ovalan oblik, a nekih dvadesetak m niže brijeg opasuje 3-5 m široka terasa, koja potječe od nekadašnjih bedema. Veličina opasanog prostora iznosi približno 100 m x 70 m. Na samome platou vidi se niska kamena gromila promjera oko 4 m. Brojni ulomci keramike i željezne troske nalaze se svuda po platou i padinama Velikoga graca.

Oštrik iznad sela Kuliješa. Najveće gradinsko naselje u Lepenici, i, svakako, jedno od najvećih u Bosni i Hercegovini, smješteno je na visu Oštriku (kota 944), istočno od sela Kuliješa, na planinskom vijencu koji odvaja sliv rijeke Zujevine od sliva Lepenice. Relativna visina Oštrika prema dolini Lepenice iznosi više od 400 m, a prema prijevojima gorskog vijenca 80-100 m. Njegove zapadne padine su strme i teško pristupačne, dok se prema istoku i prema prijevojima spuštaju znatno blaže. Vis je obrastao u bjelogoričnu šumu sa svih strana. Prostor na kojem se primjećuju ostaci arhitekture i fragmenti keramike ima elipsoidan oblik sa dužim promjerom od cca 500, a kraćim od oko 200 m, što znači da ova gradina zauzima površinu od nekih 10 hektara. Ostaci arhitekture su: bolje ili slabije očuvani dijelovi bedema u obliku terasa, te snažan vještački usjek sa tzv. limitnim tumulom, koji štiti prilaz gradini sa sjeverne strane. Svuda po gradini i njezinim padinama, sve do prijevoja, nailazimo na ulomke zemljanog posuđa. Neki primjerci keramičkih proizvoda pokazuju karakteristike srednjeg brončanog doba. Ipak, velika većina posuđa pripada tzv. gradinskoj keramici starijeg željeznog doba.

Visoki i oštri greben Gradac nalazi se u središtu trokuta na čijim vrhovima su smještena sela: Zabrdje, Toplice i Pirin. Obrastao je teško prohodnom šikarom i mladom šumom. Osim nekoliko vještačkih usjeka, koji štite prilaz samome vrhu grebena, drugih ostataka arhitekture nisam primijetio. Arheološki

³² GZM, 1932, 3-4.

³³ Ibidem, str. 2. i t. I.

ostaci, razasuti pretežno po sjevernim padinama Graca, sastoje se od keramike i željezne troske, te sitnih ulomaka željeznih predmeta neodređene namjene.³⁴

U pokušaju da se istaknu neke opće karakteristike gradinskih naselja u Lepenici prije svega treba imati u vidu da samo površinsko posmatranje ne dozvoljava neke sistematske analize. Ipak će, možda, biti korisna neka opća zapažanja. (Sl. 5).

Oblik gradina zavisi od konfiguracije terena, ali se ipak može reći da prevladaju ovalne forme. Bedemi, tamo gdje se mogu pratiti, u obliku jednog ili dva koncentrična vijenca okružuju vis na kojem je smještena gradina. Unutrašnji bedem, ako ga ima, teče ivicom zaravnjenog platoa, a vanjski nešto niže, obično u visini prijevoja, kojim je gradina vezana za ostali teren. Prilaz gradini štite jedan do tri usjeka na grebenu gdje god je to terenski moguće, što je u slučaju ilirskih gradina u Bosni dosta rijedak slučaj. Fortifikaciona pojačanja na prilazu gradini, tzv. odbrambeni ili limitni tumuli — dosta su rijetki (zabilježena su samo dva slučaja).

Građevinski materijal bedema je kamen i zemlja, obično iskopani na licu mjesta, a građevinska tehnika: običan nasip ili, možda, suhozid bez krečnog maltera. S obzirom na terenske uslove i tehniku rada (nasipi na strmenitom zemljištu), mora se pretpostaviti da je na nasipu stajala i drvena palisada, od koje danas nema traga.

Keramički materijal sa gradina je vrlo jednoličan i gotovo atipičan. To su sve fragmenti posuđa grube izrade, tamnosmeđe i crvenkaste boje, debelih zidova, sa mnogo pijeska u fakturi. Nešto više ornamentirane keramike ima samo na Crkvini u Podastinju i na Oštriku kod Kuliješa; na drugim nalazištima ili je nema nikako ili samo u pojedinačnim fragmentima. Sama ornamentika je primitivna, jednolična i atipična.

Na kamenim žrvnjevima ne primjećuju se tragovi neke posebne obrade ili davanja određene forme. Zbog toga se svojom formom nimalo ne razlikuju od ostalih prethistorijskih žrvnjeva (npr. neolitskih).

Zanimljivo je da se u Lepenici nisu našle veće skupine ilirskih grobnih tumula. Da li je tome razlog slaba očuvanost, zbog djelomične oskudice u kamenu, ili se radi o nekom posebnom načinu pokopavanja, zasada se ne može reći.

Detaljnije kronološko opredjeljivanje gradinskih naselja u Lepenici nije moguće izvršiti bez sistematskog iskopavanja i analize arheološkog materijala. Obično se misli da je većina sličnih gradina u Bosni i Hercegovini nastala u starijoj željeznoj dobi. Mnoge od njih sigurno su bile u upotrebi još dugo za vrijeme rimske uprave. Za Gradac kod Homolja, gdje se našlo elemenata slavonske kulture starijeg bronzanog doba, te za gradine u Podastinju (Crkvina) i Oštriku kod Kuliješa, može se reći da su bile naseljene kroz cijelo vrijeme, od srednjeg bronzanog doba do Rimljana.

Današnja arheološka nauka srednje bronzano doba u Bosni smatra protoilirskim, kasno bronzano doba — ranoilirskim, a starije željezno doba — ilirskim periodom prethistorije.³⁵ U periodu mlađeg željeznog doba, kao i za vrijeme rimske uprave, Iliri i dalje čine daleko najsnažniju etničku skupinu u Bosni. Prema tome, može se reći da i sva gradinska naselja u Lepenici pripadaju ilirskoj civilizaciji. S obzirom na blizinu Breze, gdje se nalazio jedan od centara ilirskog plemena Desitijata, postoji velika vjerovatnost da su i na području Lepenice živjeli pripadnici ovoga snažnog i ratobornog ilirskog plemena.

Ako se osmotri geografski raspored gradina, odmah se uočavaju dvije skupine: jedna — veća — oko donjeg toka rijeke i njenog sastavka sa Fojnicom, a druga — mnogo manja — oko gornjeg toka Lepenice. Reljef zemljišta uticao je na razmještaj gradina u dva pravca. S jedne strane, izkorišćen je prirodno utvr-

³⁴ Ovu gradinu kratko spominje i Skarić, o. c., 2.

³⁵ Dr A. Benac i B. Čović, Glasinac 2, Sarajevo, 1957, 59. Prema apsolutnoj kronologiji to je vrijeme od 1450-500. godine pr. n. e.

den položaj pogodan za odbranu, a s druge strane, bilo je važno da naselje ne bude mnogo udaljeno od kompleksa obradivog zemljišta.

Kad se uspoređuju gradinska naselja međusobno, pada u oči da Oštrik i Crkvina po vremenskom trajanju, veličini i obilju arheološkog materijala daleko nadmašuju ostale gradine. Osim ovih, donekle se ističu: Gradac kod Višnjice, Gradina u Duhrima i Gradac kod Homolja.

O privredi Ilira u lepeničkom kraju ne može se mnogo reći. Opće je mišljenje da je stočarstvo bilo glavno zanimanje ilirskih plemenskih zajednica. Nema razloga da tako ne bude i u Lepenici, iako nema arheološkog materijala koji o tome direktno svjedoči. S druge strane, smještaj gradinskih naselja relativno blizu obradivog zemljišta i nalazi žrvnjeva govore o važnosti koju su Iliri pridavali zemljoradnji. Metalurška djelatnost lepeničkih Ilira zasvjedočena je čestim nalazima željezne troske na gradinama. U tome pogledu Podastinje daleko nadmašuje sva ostala nalazišta, pa se može zaključiti da se prerada željeza i izrada željeznih predmeta tu vršila u velikom obimu. O rudarstvu prethistorijskih Ilira ne može se ništa određeno reći, jer još uvijek nije moguće arheološki opredijeliti specifično ilirske rudarske tragove.

Obično se smatra da su gradinska naselja pripadala pojedinim većim ili manjim rodovskim zajednicama. Takav zaključak nameće se i prilikom posmatranja smještaja, veličine i geografskog razmještaja najvećeg broja lepeničkih gradina.

2. ANTIČKA NALAZIŠTA

Doba antičke civilizacije u Bosni i Hercegovini traje od I do VI vijeka n. e. Iako se radi o jednoj kulturnoj cjelini u širem smislu, ipak je potrebno posebno obraditi raniji period rimskog doba, a posebno kasnu antiku. Izmijenjene ekonomske i društveno-političke prilike kasne antike u odnosu prema »klasičnom«
rimskom periodu toliko su se snažno odrazile na arheološkom materijalu koji je do nas dopro da arheolozi IV, V i VI vijeka moraju tretirati kao posebnu cjelinu, u dobroj mjeri različitu od ostale antike. Tako je potrebno učiniti i u Lepenici.

RIMSKO DOBA

Arheološke ostatke rimskog doba u Lepenici sačinjavaju: ruševine naselja, nadgrobni spomenici, tragovi rudarstva i ostaci putova.

NASELJA

Gornja Višnjica. U samome selu, na lokalitetu Bijele Vode, K. Misilo je 1936. otkrio ruševine jedne rimske zgrade. U popločenom podu našao je više nadgrobničkih spomenika i dosta rimske cigle. Pojedinačne fragmente spomenika i dijelova arhitekture zapazio je u mnogim seoskim zgradama i na njivama u Gornjoj Višnjici.³⁰ Treba napomenuti da ovi rimski ostaci leže na samome podnožju ilirskog gradinskog naselja na Gracu. O nadgrobničkima iz Višnjice biće govora posebno.

Donja Višnjica ili Višnjica Polje. Po novom razgraničenju selo je pripalo Gromiljaku. Na prostranoj riječnoj terasi oko ušća potoka Rikavca, između ciglane i žitnog silosa, razasuti su tragovi oveće rimske naseobine. Tako, npr., u širokom prostoru oko kuće Mustafe Fejzića, prilikom oranja i krčenja ši-

³⁰ GZM, 1936, 15-18.

kare, nailazimo na temelje zgrada zidanih krečnim malterom i na mnogobrojne ulomke rimskih tegula. Konture jedne građevine velike približno 20 m x 30 m naziru se neposredno kraj kuće Avde Jaramaza. Prema suglasnom kazivanju nekolicine seljana, Pero Rašo je prije tridesetak godina u blizini svoje kuće, nedaleko od ciglane, iskopao nekoliko kamenova sa »slikama« i navodno ih prodavao raznim licima. Na ove spomenike odnosi se i jedna bilješka Đ. Baslera, samo što on naselje

Sl. 5.
Karta prehistorijskih nalazišta u Lepenici

oko ciglane ubraja u Pareževiče.³⁷ Sudeći po velikom prostranstvu na kojemu se susreću ostaci iz rimskog doba, a s obzirom na vrlo povoljan geografski položaj mjesta i blizinu velikih ispirališta zlata u susjednom Gromiljaku, postoji vjerojatnost da se ovdje radi o glavnom rimskom naselju rudarskog rejona oko Kiseljaka, Fojnice i Kreševa. Ovome u prilog ide i blizina rimskih ostataka u G. Višnjici, te činjenica da na cijelom ovome prostoru nema antičkih ruševina većih od ovih u

³⁷ O. c., 301.

Višnjičkom polju. Konačno, dijelovi natpisa³⁸ koje je nedavno objavio D. Sergejevski direktni su svjedoci da je na prostoru Višnjica-Gromiljak ležao rimski municipij, dakle centar ovoga kraja.

Podastinje. O rimskim nalazima u Podastinju napisana je čitava mala literatura. Ostatke tipično rimskog građevinskog materijala na podnožju Crkvine spominju Patsch, Mandić i Basler. Pojedinačni primjerci rimskog crijepa mogu se i danas naći na južnim padinama Crkvine, oko glavnog puta koji iz Podastinja vodi u Kiseljak. Na njivi Povratnici Mandić je 1923. pronašao temelje neke rimske zgrade i odlomak kamene ploče sa dijelom natpisa.

Iz Podastinja potiče i jedan depo rimskog novca, pronađen na brežuljku Humcu 1884. Jedan dio toga novca nalazi se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, drugi u Arheološkom muzeju u Zagrebu, a treći u zbirci Franjevačkog samostana u Fojnici. Nekim primjercima se zagubio trag, jer su bili u posjedu privatnika. Patsch je obradio u svemu 114 komada, s time što ovdje nije uračunat novac iz Fojnice. Novci potiču od raznih rimskih careva iz dinastije Antonina, počevši od Septimija Severa (193-211) do Galijena (253-268). Prema Patschovim zaključcima, novac je zakopan za vrijeme vlade cara Galijena.³⁹ K. Misilo je još 1936. zabilježio da se na istome mjestu skoro svake godine nađe poneki primjerak novca, a nekoliko komada se tada nalazilo u posjedu visočkog advokata dra Mikoljija.⁴⁰

O nadgrobnim spomenicima iz Podastinja biće govora na drugome mjestu u ovome radu.

Rimska naseobina ovdje leži u neposrednoj blizini ilirske gradine (sl. 2).

Kiseljak. Tragovi rimskog naselja na lokalitetima Krčevina i Krivača na sjevernoj periferiji varoši istočno od sastavka Lepenice i Fojnice, bili su poznati već Patschu. Mandić je smatrao da se ovdje radi o razvalinama rimske utvrde, koja je tu osiguravala put prema dolini rijeke Bosne. Lokalitet Krivaču sam detaljnije pregledao i primijetio konture jedne građevine dugačke cca 70, a široke oko 40 m. U prostoru građevine i danas leže velike količine građevinskog materijala: kamen, grude krečnog maltera, fragmenti crijepa i opeke, sve zbačeno na nekoliko gomila. Osim toga, brojni su ulomci provincijskorimske keramike i komadići željezne troske. Na zapadnoj strani građevine u terenu se jasno vide temelji kule približne veličine 6 m x 6 m. Obližnji stanovnici pričaju da su se sve donedavno na pojedinim mjestima građevine mogli naći zidovi sa očuvanim »malerajem«. S obzirom na dimenzije i oblik građevine, kao i na intenzivnu privrednu djelatnost, čiji se tragovi ovdje nesumnjivo zapažaju, smatram da se ovdje radi o ruševinama jedne vile — velikog seoskog imanja (villa rustica). Eventualna fortifikacija (kula?) služila je samoj vili.

Nešto bliže varoši, oko današnje zadružne pecare, ima dosta fragmenta grube keramike čija fakura podsjeća na ilirsko posuđe. Imajući u vidu blizinu rimske vile, postoji vjerojatnost da se radi o tragovima naselja istovremenog sa vilom.

Na fragmente rimskog crijepa nailazimo i na jugoistočnoj periferiji Kiseljaka, u predjelu Zgonovi, oko ceste za Kreševo.⁴¹ S obzirom na položaj naselja u ravnici ograničenih razmjera, nije isključena mogućnost da se i ovdje radi o jednoj vili.

U literaturi se ponekada spominje da su u samome vrelu Kiseljaka nađeni rimski novci, što bi značilo da je u rimsko doba izvor kiseljaka bio kultno

³⁸ GZM — Arheologija, 1957, 120-124. Natpis iz G. Višnjice, prema čitanju D. Sergejevskog. glasi: C / OL / ONIAE / SA / L / ONITANE... / —... — VO... — ...C / OL / ONI... — ...INO...

³⁹ Vidi bilj. 7.

⁴⁰ O. c., 17.

⁴¹ Vidi o tome bilješku i kod Đure Baslera, o. c., 301.

mjesto. Međutim, koliko mi je poznato, u vrelu su nađeni samo novci kasnijeg vremena.⁴²

Duhri. Na njivama ispod Gradine mjestimično naiđemo na komadiće rimskog crijepa. Prema kazivanju nekih starijih ljudi, ovuda se ponekada prilikom oranja dopre i do temelja starih zgrada.

Han Ploča. Ugao što ga zatvara cesta u Gornju Lepenicu i potočić koji dolazi sa Kobiljače posut je komadima rimskog crijepa. Nije isključeno da je ovdje, na mjestu gdje je rimska cesta počinjala uspon na Kobilju glavu, stajala jedna rimska mansio.

Azapovići. Ispod sela, u ravnom predjelu *Z g o n o v i*, neposredno kraj ceste u Gornju Lepenicu, na površini od približno jednog hektara, razasuti su brojni ulomci rimskog crijepa, a mjestimično se pojavljuje i željezna troska. Prema kazivanju vlasnika, na zemljištu Petra Petrovića prilikom obrade zemlje nailazimo i na temelje zgrada. Navodno se kod njega nalazi i jedna cigla na kojoj je grubo nacrtana predstava čovjeka. Veličina prostora s arheološkim materijalom, njegov položaj u ravnici kraj rijeke i odnos prema susjednim nalazištima u Han-Ploči i Homolju upućuju na pomisao da se i ovdje radi o velikom seoskom imanju — vili.

Kuliješ. Prema kazivanju, u selu se nailazi na ciglu i bakarni novac.

Homolj. Ravnica uz lijevu obalu Lepenice koja dopire do same Homoljske Čuprije nosi naziv *O c r k a v k a*. Na kvadratičnom prostoru od $cc\ 100\ m \times 100\ m$ vide se brojni ostaci rimskog crijepa i opeke, fragmenti keramike, krečni malter i komadići željezne troske. Velik dio građevinskog materijala, među kojim se vide i čitavi blokovi podnica od betona (šljunak vezan malterom), vlasnici njiva su prilikom čišćenja zemljišta prevukli do korita rijeke. Prema kazivanju mještana, ove ruševine odavna služe kao majdan kamena. Letimičan pregled bliže okoline pokazao je da je ovo kazivanje istinito. Nekoliko pažljivo oklesanih kamenih blokova ugrađeno je u podzide mosta, a u zidovima nedavno podignute štale porodice Marijanović vidi se još desetak kamenova slične obrade. Kao provizorno stepenište pred kućom Marijanović Ivke služi profilirana baza jednog snažnog pilastra tipično antičke obrade (sl. 3).

Arhitektonski fragmenti, koji pokazuju monumentalnost, pravilan kvadratični prostor građevine i njezin smještaj u ravnici kraj rijeke i prirodnog puta (u Kreševsko polje), zatim tragovi zanatske radinosti ukazuju na vjerojatnost da je i ovdje po srijedi jedna villa rustica.

Zanimljivo je da ovaj značajan lokalitet dosad uopće nije spominjan u arheološkoj literaturi.

Među ruševinama kasnoantičke bazilike i refugiuma na Gracu kod Homolja Skarić je naišao na fragmente arhitekture i skulpture koji pripadaju ranijem — rimskom periodu antike. Najvažniji je, svakako, žrtvenik boga Silvana. U reljefu, osim Silvana, prikazana je Syrinx (nimfa pretvorena u trstiku), zatim jarac i pas. Iznad reljefa je natpis, koji glasi:

*(silv)ano aug(usto) sa (crum)
aur(e) lius marc(i) fil(ius) v(otum) s(olvit)*

Osim žrtvenika, ovdje je nađena još jedna manja ara, zatim dio ukrašenog gesimsa i komad ploče čiji reljef prikazuje proljeće.⁴³

Skarićevo mišljenje da ovi fragmenti potiču iz Silvanova hrama, koji je na Gracu stajao od ilirskih vremena, ne može se održati. Očito je da su svi ovi pred-

⁴² K. Patsch, Običaj »stipem javere« u Bosni, GZM, 1919, I, 98.

⁴³ Skarić, o. c., 4 i t. IV.

meti spolija donesena s obližnjeg rimskog naselja u vrijeme gradnje kršćanske bazilike. Neposredna blizina rimskih ruševina na Ocrkavki u Homolju gotovo ne ostavlja sumnje da spolia na Gracu potiču upravo s Ocrkavke.

Zabrđe. Na njivama koje leže između seoskih kuća i rijeke Lepenice zapažaju se komadići rimskog crijepa i željezne troske. Veliko, po svojoj prilici rimsko, troškovište nalazi se do samih seoskih kuća.

Kroz Zabrđe teče potocić Toplica. Navodno su u koritu potoka nekada nailazili na keramičke vodovodne cijevi. Letimičnim pregledom nisam mogao utvrditi nikakvih arheoloških tragova bilo na samome izvoru bilo u koritu potoka.

NADGROBNI SPOMENICI

Grobni spomenici su jedna od najčešćih vrsta arheoloških objekata uopće. Za rimsko doba vrijednost nadgrobničkih spomenika potencirana je činjenicom da se na njima često susreću likovne predstave i natpisi. To važi i za rimske nadgrobne spomenike u Lepenici.

Gornja Višnjica. Na lokalitetu Bijele Vode, na zemljištu Danke Pravdića, K. Misilo je 1935. otkopao više rimskih nadgrobničkih spomenika. Među njima su i 4 stele sa relativno dobro očuvanim natpisima, te manji fragmenti od 3 spomenika sa pojedinačnim slovima natpisa. Cjeloviti natpisi, prema čitanju K. Misiloga:⁴⁴

1. *D(is) M(anibus)*
M(a)n(lio) PONTIO
VALENTI
IVLIA ITACHE
C(onivgi) B(ene) M(erenti) P(o: vit).
1. *D(is) M(anibus)* *QVOD PI(a)*
(Mat)ER INFELICES NATI FECIT VTERQVE
AUR(elio) TITIANO D(efuncto) (annorum...?)
AUR(elio) IVSTIANO D(efuncto) (annorum?)
AUR(elio) IVSTO D(efuncto) ANN(orum) IIII FIL(ii)s
PIENTIS(s) IMIS ET SVO ALU
MNO AVR(elius) TITUS ET AVR(elia) M(ar)
TILLA PARENTES ET SIBI
VIVIS POSVERUNT:
3. *D(is) M(anibus)*
BAEBIAE ME
AE MATRI ET
EI(vs) LAETITIAE
ANNO(rum) V
BAEBIVS TITIAN(vs)
V(otum) S(olvit)
4. *AVRELIO VIC*
TORINO CO(n) VGI
ET AVR(eliae) VICTORIN(a) E
FILI(a) EET AVR(elio) VINDICI
GENERO ET VINDICI
ANO NEPOTI AVRELIA ATI
LIA B(ene) E M(erentibus) ET SI
BI VIVA P(osvit).

⁴⁴ Fra Kr. Misilo, GZM, 1936, 18-22. Ovdje donosim samo one natpise čiji tekst predstavlja neku logičnu cjelinu. U svim slučajevima zadržavam onakvu transkripciju kako su je objavili pojedini autori.

Osim ovih, Misilo spominje i još neke manje fragmente nadgrobnih ploča u zidovima kuća i na njivama u selu Gornjoj Višnjici. Iz ove grupe nedavno je D. Sergejevski objavio jedan zanimljiv odlomak.⁴⁵

Spomenici iz G. Višnjice sada se nalaze u zbirci Franjevačke gimnazije u Visokom.

Donja Višnjica. Zasada nije bilo moguće provjeriti kakvi su spomenici oni koje je Pero Rašo, navodno, otkopao prije II svjetskog rata kod svoje kuće neđaleko od ciglane. Ipak, s obzirom na ostali arheološki materijal ovoga lokaliteta, približne opise očevidaca i činjenicu da se upravo ova vrsta spomenika najčešće pronalazi, može se pretpostaviti da se i ovdje radilo o rimskim nadgrobnim spomenicima.

U Donjoj Višnjici ili Višnjici Polju (sada u okviru sela Gromiljaka), u toku srednje zadružnog voćnjaka, naišli su na odlomak sarkofaga, sa dijelom natpisa. Odlomak je objavio D. Sergejevski u GZM — Arheologija, 1957,⁴⁶ a sada se nalazi u Zavičajnom muzeju u Visokom. Natpis, prema čitanju D. Sergejevskog, glasi:

*eq(uiti) r(omano) dec(urioni) c(ol) oniae (...)
rum, patro(no collegii)
fabrum (in civi —)
tate Iader(tina... ..)
...(norm)... ..
posu(eru)nt... ..*

Zajedno sa fragmentom počasne baze iz Gornje Višnjice,⁴⁷ ovaj ulomak prema sadržaju natpisa predstavlja najvredniji epigrafski nalaz iz ovoga kraja. Osim toga što ovi fragmenti govore o ljudima koji su zauzimali visoke položaje u dalmatinskim gradovima Saloni i Jaderi, oni pokazuju da je na prostoru Gornje i Donje Višnjice postojalo naselje sa rangom municipija. Nema sumnje da se ovdje radi o upravno-političkom centru cijelog sliva Fojnice i Lepenice. Istovremeno se može zaključiti da je ovdje bilo sjedište rudarskih vlasti, koje su vršile nadzor nad eksploatacijom bogatih rudarskih nalazišta u okolini Fojnice, Kreševa, Gromiljaka i Lepenice.

Podastinje. Još 1882. na brežuljku Crkvini nađena je nadgrobna stela sa natpisom. Prvi ju je opisao V. Handel, zatim Evans i konačno Patsch. Na ovaj spomenik iz raznih aspekata osvrnuli su se također Mandić, Misilo i Basler. Natpis glasi:

*C. MANLIVS
C. L(ibertus)
HONESIMVS
ANN(orum) L
H(ic) S(itus) E(st)*

Spomenik se sada nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.⁴⁸

Uz kuću Petra Vučića u Podastinju Mandić je vidio također fragmenat nadgrobne ploče sa dijelom natpisa:⁴⁹

*:... SERVA
:... MERITAE
:... ITE*

⁴⁵ Vidi bilj. 15.

⁴⁶ Str. 120-121.

⁴⁷ Vidi bilj. 15. i 38.

⁴⁸ Vidi bilj. 1-6.

⁴⁹ GZM, 1925, 64.

Tradicija kaže da sa Crkvine pot nalazi pred kućom porodice Slišković u iče i nadgrobna kocka (cippus), koja se skog natpis glasi:⁵⁰ Podastinju. Prema čitanju D. Sergejev-

Aur(eliae) Nava(e)
an(norum) X(L)V aur(elius) (Li)
cinianus p(r) —
im(us) fili(us), matr(i)
pr(o) p(ietate) p(osuit).
Tem(o) Aur(elia) (Cil—?) —
ta mater eiu(s),
viva sibi fec(it)
et nepoti su(o)
Marcel(lino)
defunct(o)
p(osuit) p(ecunia) su(a).

Kuliješ. Dijelom oštećena nadgrobna ploča bez natpisa nađena je 1897. u podzidi Homoljske Čuprije. Mjesto je u neposrednoj blizini rimskog lokaliteta Ocrkavke u selu Homolju, a tragovi rimskog naselja konstatirani su i u samom Kuliješu.⁵¹

RUDARSTVO I METALURGIJA

Rudarsko-metalurška djelatnost rimskoga doba u Lepenici ostavila je nekoliko nesumnjivih tragova.

Željezna troska u ruše šnjici Polju, Podastinju, Kiseljaku (Krčevinama rimskih naselja u Vi-se na ovim mjestima proizvodilo željezo, vini), Azapovićima i Homolju dokazuje da nepoznatih, polupreradevina. bilo iz sirove rudače bilo iz nekih, poblize

Ostatke veće rudarske talionice predstavlja prostrano troskovište u selu Zabrdju. O rimskom porijeklu ovoga troskovišta govore ostaci rimskog građevinskog materijala na njivama koje leže neposredno uz troskovište. Protiv eventualnog datiranja u srednji vijek stoji okolnost da na samome troskovištu leži srednjovjekovna nekropola sa stećcima.

S obzirom na pomanjkanje karakterističnog popratnog materijala, ne može se reći kojemu vremenu pripadaju velika troskovišta u polju ispod sela Toplice.

U kanjonu rijeke, oko sela Toplice, nalaze se mnogobrojne stare rudarske jame. U njima se, u relativno debelim slojevima barita, zapažaju tanke žice nekog bakrenog oksida, koji je, po svoj prilici, u starija vremena bio glavni predmet eksploatacije. Bez detaljnijeg istraživanja nije moguće sa sigurnošću utvrditi iz kojega perioda potiču sve ove jame. Ipak smatram da Rimljanima pripadaju one jame čiji su profili visine čovjeka ujednačeni i pažljivo izvedeni. Po tome se razlikuju od kasnijih srednjovjekovnih i turskih jama, koje su probijane tako da se njima jedva može proći. Navodno, neke stare rudarske jame postoje i na sjevernim obroncima Čubrena, iznad sela Kovača.

Brojne, nekada i po više stotina metara dugačke gomile šljunka prostiru se paralelno sa tokom Lepenice, počevši od sela Zabrdja pa sve do Kuliješa i Homolja. Iako ima pojedinačnih gomila i na lijevoj strani, ipak je njihov broj znatno veći na desnoj strani rijeke. Za slične gomile uz Fojničku rijeku, od Gromiljaka do Ostružnice, smatra se da su nastale u antičko doba ispiranjem zlata iz riječnog nanosa. Takve gomile česte su i u dolini Lašve, te u

⁵⁰ Spomenik SKA, 1938, 17.

⁵¹ Vidi bilj. 9.

gornjem slivu Vrbasa. Napominjem samo da ovdje, kao ni u drugim krajevima, ne mora biti u pitanju samo ispiranje zlata, koga inače ima u ovome kraju. Iz riječnog nanosa mogla se probirati i druga rudača (željezna i bakrena). U prilog ove pretpostavke govori činjeica da u ovim gomilama — u Lepenici i Gromiljaku — nema nikakve rudače, premda je slivno područje Fojničke rijeke i Lepenice vrlo bogato rudom, naročito željeznom.

Kada se govori o Lepenici, onda se mora imati u vidu da je ona u geografskom pogledu dio jednog šireg područja, koje obuhvataju slivovi Lepenice i Fojnice. Pripadnost tome širem području naročito je naglašena u pogledu rudarstva. U stvari, rudonosno područje Lepenice predstavlja periferne dijelove tipično rudarskih krajeva oko Crne rijeke, Kreševskog polja, te gornjeg toka Fojnice i njenih pritoka. Za shvatanje značaja rudarsko-metalurške djelatnosti u Lepenici ta je okolnost, svakako, vrlo važna.

Sa velikom vjerojatnošću može se bio i središte organa vlasti, koji je ruko pretpostaviti da je municipij u Višnjici ovih krajeva. vodio eksploatacijom rudnog bogatstva

PUTOVI

Lepenica, smještena u centru Bosne, već po svom geografskom položaju predstavlja raskrnicu nekoliko važnih komunikacija. Između ostaloga, dolinom, Lepenice prolazi glavna bosanska transverzala, koja spaja Bosansku krajinu i zapadnu Bosnu sa Podrinjem i, dalje, sa Pomoravljem. Najkraća veza između doline Neretve i doline rijeke Bosne (osim izvornog područja) također prolazi kroz Lepenicu. Konačno, preko Lepenice ide i najkraći put koji povezuje stare političke i ekonomske centre: Salonu na srednjem Jadranu i Domaviju u Podrinju.⁵²

Geografski razmještaj antičkih naselja u Lepenici, frekvencija ovih pravaca u srednjem vijeku i u tursko doba, zatim posmatranje današnjeg izgleda tih putova sa relativno širokim trasama upućuju na pretpostavku da su još u rimsko doba svim ovim pravcima prolazile vještački građene ceste. Ti pravci kroz Lepenicu prolaze ovako:

1. Višnjica Polje—Kiseljak—Han-Ploča—Kobilja glava—Sarajevsko polje;
2. Tarčin—Mokrine—Kuliješ—Han-Ploča—Goduša—Visoko;
3. Kreševsko Polje—Han-Ivica—Homolje—Kuliješ—Tulice—Kobilja glava—Sarajevo;
4. Kreševsko Polje—Višnjica—Kiseljak—Visoko.⁵³

Ipak, jedini sasvim pouzdani ostaci rimske ceste u Lepenici nalazi se u pravcu bosanske transverzale. To su: miljokaz u Donjim Draževićima i fragmenat drugog miljokaza na Kobiljoj glavi. Prvi miljokaz leži pred kućom Voje Toskića neposredno kraj ceste u Donjim Draževićima. Miljokaz je od krečnjaka, bez natpisa, sačuvan u čitavoj dužini od 190 cm. U presjeku je elipsoid (četverokut sa zaobljenim uglovima) sa promjerima od 36 i 40 cm. Iskopan je 1955. prilikom proširivanja ceste (radi asfaltiranja), kojih 50 m dalje u pravcu Sarajeva (na pola puta između kuće Voje Toskića i kuće Dušana Damjanovića, gdje se sada nalazi osnovna škola).

Mnogi ljudi iz Radanovića, Han-Ploče i Draževića tvrde da prilikom oranja u okolini njihovih sela, inače na prirodnom pravcu glavnoga puta, nailaze na staru kaldrmu. Neki čak znaju razlikovati tursku od »grčke«: turska kaldрма je mnogo uža od »grčke«.

⁵² Pašalić, Antička naselja i komunikacije u BiH, 46-51.

⁵³ Ovo mi je poznato iz ličnog zapažanja, budući da sam te krajeve obišao tokom 1958. i 1959. godine u svrhu arheološkog rekonstruiranja.

Odlomak drugoga miljokaza služi kao stepenica pred jednim hambarom, na samome raskršću, na Kobiljoj glavi, tamo gdje se put u Gornju Lepenicu odvaja od glavne ceste.

Prema nalazištu miljokaza, koji nisu mogli biti mnogo udaljeni od svoga primarnog položaja, pravcem: Kobilja glava—Han-Ploča (Donji Draževići) i, dalje: Kiseljak—Višnjica Polje, prolazila je cesta prvoga reda, označena miljokazima. Vjerojatno se radi o dijelu ceste koja je, prema starim geografskim kartama, povezivala Salonu sa Domavijom. Pronalazak ovih miljokaza olakšaće utvrđivanje trase ove ceste kroz srednju Bosnu, što je inače među arheolozima u velikoj mjeri sporno.

OPĆA ZAPAŽANJA

Po karakteristikama arheoloških spomenika rimskog doba Lepenica je u svemu slična ostalim krajevima Bosne i Hercegovine. Ipak je potrebno istaknuti neke značajnije osobine ovoga kraja.

Sudeći po nalazima novca i po nadgrobnim spomenicima, većina arheoloških ostataka potiče iz II-III vijeka n. e. Kao i u ostaloj Bosni, pa i u cijelom Iliriku, to je i za Lepenicu vrijeme ekonomskog prosperiteta.

Značajnija rimska naselja — Podastinje, Višnjica, Homolje — razvijaju se u neposrednoj blizini ilirskih gradinskih naselja. To pokazuje, s jedne strane, kontinuitet u etničkom i urbanističkom pogledu, a s druge strane, to je odraz izmijenjenih društveno-političkih prilika u odnosu prema ranijem ilirskom periodu.

Smještaj naselja u ravnici, kraj rijeka i putova, sa ekonomskog gledišta znači naglašavanje važnosti zemljoradnje i prometa. U političkom pogledu, to je odraz relativno srednjih prilika i mirnog života.

Zanimljivo je pogledati kako su svi nešto veći kompleksi ravnog i obradivog zemljišta upravo sistematski birani za smještaj vila, odnosno naselja. Ova pojava nesumnjivo ukazuje na postojanje i važnost veleposjeda kao ekonomske kategorije i veleposjednika kao društvene klase.

Privredni život Lepenice u rimsko doba karakteriziraju: relativno intenzivna zemljoradnja, zatim rudarstvo i odgovarajući metaloprerađivački zanati. Nije bila bez značaja ni trgovina, s obzirom na postojanje rudarske proizvodnje u samoj Lepenici i njenoj neposrednoj okolini. O značaju trgovine i prometa govore također putovi i dosta bogati nalazi novca.

Govoreći o rudarstvu, napomenuo sam da je Lepenica periferni kraj jedne šire oblasti, koja obuhvata slivove Fojnice i Lepenice. Raspored antičkih naselja, naprotiv, govori o potpuno obrnutom odnosu: u Lepenici (sa Višnjicom) su antičke naseobine, sa manifestacijama intenzivnog političkog, ekonomskog i društvenog života, gusto posijane, dok su u predjelima oko Kreševa, Fojnice i Brestovskog antička naselja vrlo rijetka.

Politički centar jedne šire oblasti — vjerojatno sliva Fojnice i Lepenice — nalazio se u višnjičkom municipiju. Ekonomska osnova na kojoj se razvio municipij upravo na tome mjestu bila je: rudno bogatstvo okoline, zatim pogodan položaj u pogledu komunikacija (raskrsnica brojnih putova) i, konačno, barem u lokalnim relacijama, veće površine plodnog poljoprivrednog zemljišta. Osim lokalnog političkog centra, s obzirom na prilike u drugim bolje poznatim krajevima rimskog carstva, može se pretpostavljati da su u višnjičkom municipiju imale svoje sjedište i rimske rudarske vlasti.

Iz pregleda tragova rimskih naselja vidi se da je naselje kao skupina većeg broja kuća konstatirano samo u predjelu Višnjica—Višnjica Polje (Donja Višnjica). U svim ostalim slučajevima radi se o pojedinačnim objektima — velikim poljoprivrednim imanjima (villae rusticae). Razumiye se da je, osim registriranih, morao biti još veći broj naselja, koja nisu mogla biti otkrivena zbog pomanjkanja tipično rimskog arheološkog materijala (ruševina velikih građevina, cigle i opeke).

KASNA ANTIKA

Kasnoantički arheološki spomenici iz Lepenice su malobrojni, ali neki od njih imaju prvorazrednu važnost za arheološku nauku. Radi cjelovitosti, izlaganje će obuhvatiti: naselja, grobnice, utvrđenja i crkve.

NASELJA

Vrlo je vjerojatno da većina naselja formiranih u ranijem »rimskom« periodu produžava svoj život i u kasnoantičko doba. Ipak, jedini direktan podatak o naselju iz doba kasne antike potiče iz Gornje Višnjice. Tu je, naime, otkopana antička zgrada sa rimskim nadgrobim spomenicima upotrijebljenim za podnicu.⁵⁴ Jasno je da se stari municipij još uvijek održao, barem kao naselje.

Indirektno, moraju se pretpostaviti naselja uz refugije u Podastinju i Homolju, te u Kiseljaku, gdje su se, navodno, našle kasnoantičke grobnice.

GROBNICE

Prema kazivanju Željka Buljana, službenika iz Kiseljaka, prilikom gradnje njegove kuće na sjevernoj periferiji varoši, iznad ceste u Visoko, nailazili su na zidane »magaze« sa ljudskim kostima. Neke magaze su, navodno, bile i »omalovane«. Vjerojatno se radilo o kasnoantičkim grobnicama. Svega nekih stotinjak metara dalje leže ruševine rimske vile na Krčevini.

UTVRĐENJA

Gradac kod Višnjice. Temelji zidova jednog utvrđenja približne veličine 50 m x 50 m leže na mjestu stare ilirske gradine. Konture bedema imaju oblik četverokuta, a sa južne strane, odakle je pristup Gracu najlakši, vide se ruševine kule u obliku velike gomile kamena. Unutar ruševina i na obroncima Graca, koji je sav zarastao u gustu šikaru, letimičnim pregledom mogli su se zapaziti samo brojni fragmenti keramike prehistorijske fature.

U datiranju ovih ruševina ne slažu se Mandić i Basler.⁵⁵ Prvi misli da se radi o srednjovjekovnom gradu, a drugi ove ruševine smatra ostacima neke antičke utvrde. Površinski arheološki materijal nije dovoljan za donošenje potpuno sigurnog zaključka. Ipak smatram da se ovdje radi o kasnoantičkom refugiju. Ovo zbog toga što se jedan srednjovjekovni grad nalazi u neposrednoj blizini, na kosi Gradu, pa je malo vjerojatno da se sličan grad nalazio i na Gracu; s druge strane, tvrđava ranijeg rimskog doba morala bi ostaviti na licu mjesta mnogo više karakterističnog rimskog građevinskog materijala.

Tragovi rimskog naselja leže u Gornjoj Višnjici, na zapadnom podnožju Graca.

Podastinje. Na samom vrhu Crkvine, ili Stijene, leže temelji ovećeg utvrđenja, zidanog krečnim malterom. Zidovi su izvedeni solidno, a na istočnom i zapadnom dijelu utvrde raspoznaju se ostaci kula. Konfiguracija terena uslovila je oblik utvrde, ali se ipak zapaža nastojanje da se dobije oblik četverokuta. I ova fortifikacija stoji na jednom dijelu stare ilirske gradine.

⁵⁴ K. Misilo, o. c., 16.

⁵⁵ Mandić, o. c., 62; Basler, o. c., 300, 304.

Kao i u vezi sa višnjičkim Gracom i ovdje su iznesena dva mišljenja: Mandić ove ruševine datira u srednji vijek, a Basler u antiku.⁵⁶ Već je Basler napomenuo da smještaj nekropole sa stećcima unutar samih ruševina isključuje mogućnost istovremenog postojanja grada i groblja na jednom mjestu. Ovome važnom argumentu mogu dodati da, uprkos višekratkog pretraživanja, ni na Crkvini ni na njezinim padinama nisam pronašao nikakvog arheološkog materijala karakterističnog za srednji vijek. Baslerovo mišljenje treba korigirati, odnosno dopuniti utoliko što se ovdje ne radi o rimskoj, nego o kasnoantičkoj utvrdi — tzv. refugiju. Ovo zbog toga što bi utvrda iz rimskoga doba morala imati mnogo više tipično rimskog građevinskog materijala — opeke i cigle (sl. 2).

Osim temelja zidova, na Crkvini i njezinim obroncima nailazimo na rijetke komadiće rimskog crijepa, brojnu provincijskorimsku keramiku, pojedinačne predmete od željeza i sl. Pokraj zapadnog bedema naišao sam i na sitne ulomke stakla, te jedan novčić cara Konstancija II (337-361).

Rimsko naselje ležalo je u samome podnožju Crkvine.

Gradac kod Homolja. Istraživajući ruševine kasnoantičke bazilike, Skarić je na Gracu konstatirao i ostatke utvrđenja.⁵⁷ Iako to nije dovoljno jasno naglašeno u Skarićevoj studiji, očito je da se ovdje radi o fortifikaciji podignutoj uz baziliku. Zidovi bedema su organski vezani sa zidovima crkve, a u cijelom utvrđenju, posmatranom u cjelini, bazilika je kudikamo najveći i najsolidnije građeni objekat.

Sitni predmeti svakodnevne upotrebe iskopani na Gracu, kao što su: noževi, svrdla, ključevi, verige, keramika, pojedinačni primjerci oružja i sl., dokazuju da se na Gracu odvijao i prilično intenzivan ekonomski život. Stoga se može pomišljati i na mogućnost da se ovdje radi o utvrđenom manastiru. Sami nalazi alata i predmeta svakodnevne upotrebe predstavljaju važnu građu za upoznavanje ekonomike V i VI vijeka n. e. (sl. 4).

CRKVE

Gradac kod Homolja. Tu je 1931-1932. Skarić otkopao ruševine trobodne bazilike sa krstionicom i dijelovima bogato ornamentiranog kamenog namještaja.⁵⁸ To je, svakako, najznačajnije arheološko nalazište u Lepenici i jedno od najvrednijih nalazišta kasne antike u Bosni i Hercegovini. Crkva je datirana u V i VI vijek, a nastradala je od požara. Zajedno sa crkvom u Dabravini, Klobuku i drugima, lepenička crkva i njezin kameni namještaj predstavljaju naročitu specifičnost Bosne i Hercegovine. Ova umjetnost, koja u kamenu imitira duborez, produkt je domaćeg, pretežno ilirskog stanovništva, pa je zbog toga i posebno značajna za upoznavanje narodnog života toga doba. U studiji Vl. Skarića, objavljenoj u Glasniku Zemaljskog muzeja u Sarajevu za godinu 1932, nalaze se iscrpni podaci o bazilici, pa se nije potrebno na tome više zadržavati (sl. 6).

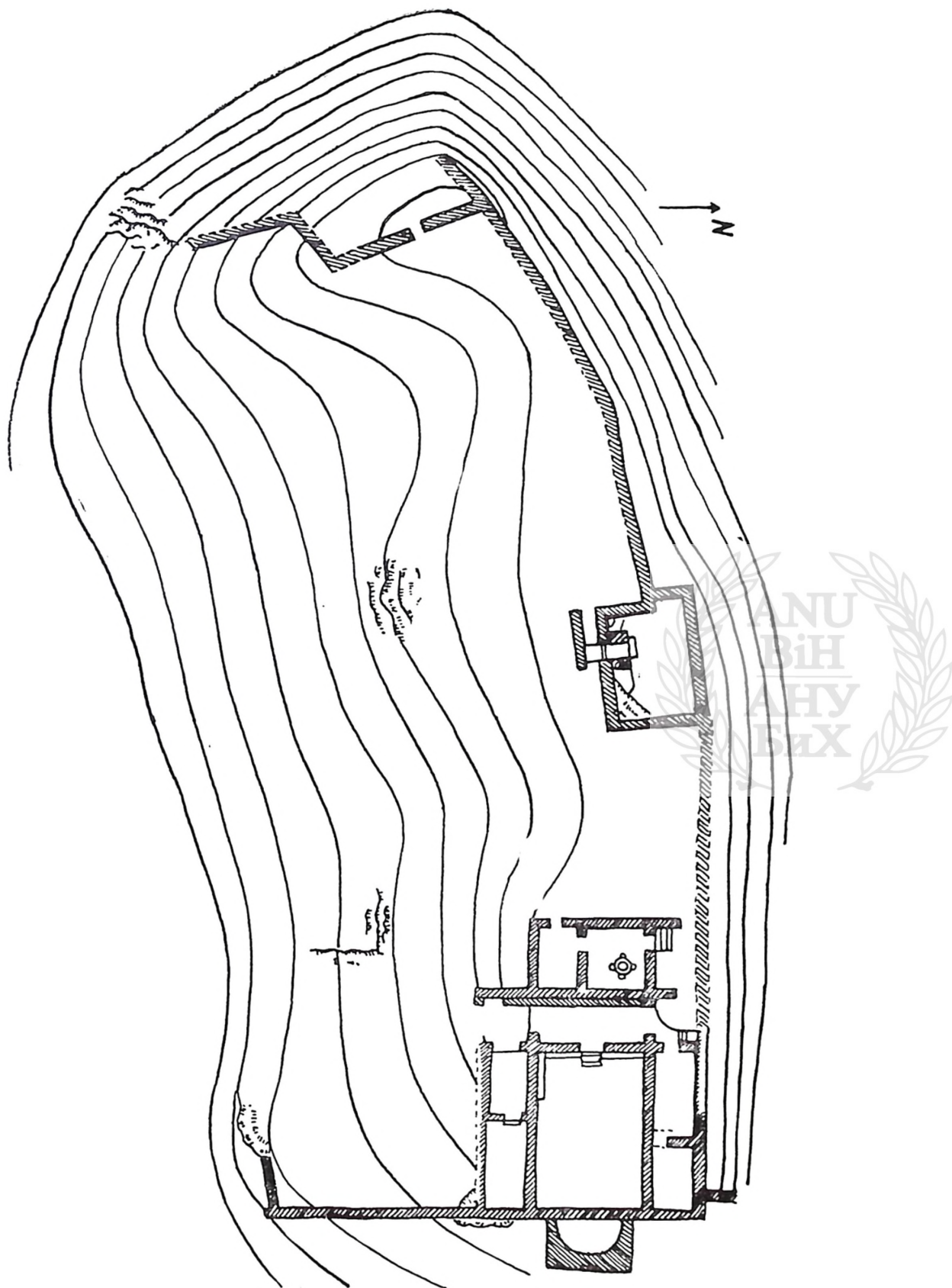
Naziv mjesta i vrlo živa narodna tradicija govore o crkvi koja je, navodno, stajala na više puta spominjanoj Crkvini u Podastinju. Basler misli da se i ovdje radi o starokršćanskoj crkvi. Živost tradicije i prisustvo stećaka više upućuju na srednji vijek, iako, zbog važnosti naselja i kasnoantičkog refugijuma, postoji vjerojatnost da je tu negdje bila i kasnoantička crkva.

K. Misilo je pomišljao da ruševine zgrade koje je on djelomično otkopao u G. Višnjići pripadaju kasnoantičkoj crkvi. Bez novih podataka ne može se o tome ništa više reći.

⁵⁶ Mandić, o. c., 65; Basler, o. c., 302.

⁵⁷ GZM, 1932, 1-20.

⁵⁸ Ibidem.

Sl. 6.
 Situacioni plan ruševina na Gracu kod Homolja (prema VI. Skariću)

OPĆE NAPOMENE

U poređenju sa ranijim — »klasičnim« rimskim periodom, kasna antika i u Lepenici pokazuje svoje specifičnosti: tipično rimski građevinski materijal — opeka i crijep — gotovo potpuno se gubi; standardizirana rimska obrada kamena također nestaje; s druge strane, pojavljuje se ornamentika, koja u kamenu oponaša drvorez. Kao posljedica novih religioznih shvatanja, nastaju nove vrste i oblici arhitektonskih objekata: crkve i zidane grobnice. Nesigurne prilike seobe naroda zahtijevaju podizanje fortifikacija, pa su tako nastala utvrđenja u Višnjici (Gradac), Podastinju i Homolju. Predmeti svakodnevne upotrebe — keramika, alat i dr. — uglavnom pokazuju kontinuitet sa prethodnim periodom.

O privrednom životu Lepenice u ovo doba ne može se ništa detaljnije reći ako se ne bi osvrnulo na ekonomiku prethodnog perioda i utjecaj općepoznatih historijskih zbivanja na ovaj kraj. Međutim, to nije zadatak ovoga rada.

Sl. 7.
Antička nalazišta u Lepenici

II

LEPENICA U SREDNJEM VIJEKU

Osnovu za proučavanje Lepenice u srednjemu vijeku predstavljaju oskudni pisani historijski izvori, zatim arheološki spomenici i toponomastička građa.

IZVORI I LITERATURA

O Lepenici u srednjem vijeku postoje samo tri pisana historijska izvora. Prvi poznati podatak o Lepenici nalazi se u poznatoj povelji ugarsko-hrvatskoga kralja Bele IV iz 1244. g. Tu je među posjedima bosanske crkve, koje je kao takve priznao i bosanski ban Ninoslav, naveden i posjed »in supa Lepenicha Rocil, ubi est ecclesia s. Michaelis«. Slijedeći podatak potječe iz Dubrovačkog arhiva: 1335. g. neki »Bogoe Dobrosich de Bossena de quadam contrata quam vocatur Lepenica« prodao je u Dubrovniku 3 konja za cijenu od 40 perpera. U Dubrovačkom arhivu ostala je zabilježena i kupovina jedne robinje u Lepenici 1381. g.¹ Neki historičari su smatrali da je u našoj Lepenici izdata i jedna povelja Mahmud-paše Anđelovića 1463. g. Međutim, dr. Hazim Šabanović je dokazao da se Lepenac iz te povelje odnosi na rijeku koja se ulijeva u Vardar blizu Skoplja u Makedoniji.² Za srednjovjekovnu povijest Lepenice imaju vrijednosti i turski defteri za Bosnu iz 1469. i 1485. g., koji spominju Lepenicu kao nahiju.³ Na žalost, ti defteri, koji sadrže više pojedinačnih i dragocjenih podataka, još uvijek nisu objavljeni.

O Kreševu, Fojnici i Milodražu, nekada sastavnim dijelovima župe Lepenice, povijesni izvori su znatno brojniji. Međutim, za upoznavanje užeg područja današnje Lepenice oni nemaju veće važnosti.

Stručne historijske literature o Lepenici gotovo i nema. Opći pregledi političke povijesti Bosne o Lepenici govore samo u vezi sa citiranom poveljom Bele IV. Sav rad historičara u tome pravcu sastojao se od pokušaja utvrđivanja granica župe Lepenice u srednjem vijeku i ubikacije posjeda bosanske biskupije.⁴

ARHEOLOŠKA I TOPONOMASTIČKA GRAĐA

Bolje nego pisani izvori prošlost Lepenice osvjetljavaju arheološki spomenici. Vrijednih podataka pruža i toponomastika. Dosadašnji rad na ispitivanju arheološkog fonda srednjeg vijeka u Lepenici sastojao se isključivo od registracije

¹ Theiner, Monumenta Slavorum meridionalium I, 296;

Desanka Kovačević, Trgovina u srednjovjеровnoj Bosni, Sarajevo, 1961, 19. bilj. 26.

Vuk Vinaver: Anali Hist. instituta JAZH, Dubrovnik, 1953, 123.

² Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine IX, 1957, 21.

³ Pojedinačne podatke iz tih deftera objavio je H. Šabanović u knjizi Bosanski pašaluk, Izdanje Naučnog društva Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1959, str. 117, 123, 124, 132, 144, 146, 147, 183.

⁴ Rački, Rad 1869, 126; Jereček: Trgovčki drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku, prevod Đ. Pejanovića, Sarajevo, 1951, 52. i 97.

pojedinih lokaliteta u okviru prikupljanja općih arheološko-topografskih podataka. Takvih podataka ima u neobjavljenoj arheološkoj topografiji Bosne i Hercegovine od W. Radimskog,⁵ zatim u radovima dra M. Mandića, dra Vl. Skarića i Đ. Baslera.⁶

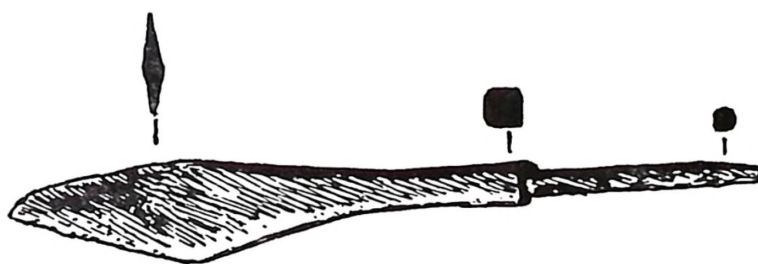
U toku 1958. i 1959, paralelno sa prikupljanjem podataka o prethistorijskim i antičkim nalazištima, registrirao sam i veći broj srednjovjekovnih arheoloških spomenika, koji dotada nisu bili poznati. Za jedan broj nekropola sa stećcima dao mi je podatke prof. M. Filipović, pa mu se na tome i ovom prilikom zahvaljujem. Ponovno sam pregledao i većinu odranije poznatih lokaliteta, te u mnogim slučajevima dopunio ili ispravio podatke o njima. Istovremeno sam prikupljao i toponomastičku građu, koja ima značaja za razumijevanje historijskih pojava i procesa u okviru srednjega vijeka.

ARHEOLOŠKI SPOMENICI RANOGA SREDNJEG VIJEKA

Kao i u drugim našim krajevima, i u Lepenici su arheološki ostaci ranoga srednjega vijeka vrlo oskudni. K tome i sama nalazišta ovoga historijskog perioda su takve vrste da ih je vrlo teško pronaći: ona su redovno skrivena pod zemljom, pa njihovo otkrivanje zavisi od slučaja. Zbog toga o ranom srednjem vijeku u Lepenici govori samo nekoliko slučajnih, i to dijelom nesigurnih nalaza.

Basler je zabilježio kazivanje da su oko 1920. u blizini katoličke crkve u Kiseljaku naišli na grob gdje su pored ljudskog skeleta bili položeni i dijelovi konjskog kostura.⁷ Ukoliko je to kazivanje tačno, radilo bi se o tzv. konjaničkom grobu, koji je bio poznat u starih Slovena sve do IX stoljeća. Na konjanički grob podsjeća i toponim Atov grob između Žeželova i Bukovice.

Godine 1923. dr M. Mandić je u selu Podastinju otkopao u kameno tlo uklesanu žitnu jamu. Njezin je oblik podsjećao na bocu, visoku 1,90, a široku 1,60 m. U jami su nađene i kosti subfosilnog konja, koji je u našim krajevima živio negdje do VII vijeka n. e. Pozivajući se na jedno mjesto kod Tacita, Mandić je ovu jamu pripisao nekom germanskom plemenu.⁸ Basler, naprotiv, ovu jamu smatra kasnoantičkim granarijem. Sličnih jama nađeno je u Bosni još: 19 u Detlaku kod Dervente i 9 u Mujdžićima kod Jajca.⁹ Dr J. Korošec je, ukazujući na brojne primjere u ostalih Slavena, s pravom zaključio da sve ove jame u Bosni, najvjerojat-

Sl. 8.

Željezna strelica sa Graca kod Zabrda (crtež H. Volfart)
Naravna veličina

⁵ Rukopis u Zavodu za zaštitu spomenika kulture u Sarajevu.

⁶ Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 1925, 61-65; GZM, 1932, 1-20; GZM, 1954 — Arheologija, 299-306.

⁷ GZM, 1954. — Arheologija, 305.

⁸ GZM, 1925, 62-63.

⁹ K. Hörmann, GZM, 1892, 243; D. Sergejevski, GZM, 1938, 59-60.

¹⁰ I. Korošec: Uvod v materialno kulturo Slovanov zgodnjeg srednjeg veka, Ljubljana, 1952, 168-17.

nije, pripadaju Slavenima.¹⁰ Napominjem da su žitne jame Južnih Slavena poznate i iz pisanih izvora kasnijeg srednjeg vijeka.¹¹

Na ilirskom gradinskom naselju Gracu kod Zabrđa našao sam željeznu strelicu, koja ima najbliže analogije sa strelicama iz ranoslavenskih grobova u Rusiji.

Unutar kasnoantičke bazilike na Gracu kod Homolja Skarić je otkopao i dva skeletna groba, za koje pretpostavlja da potiču iz srednjeg vijeka. Osim toga, u jednoj prostoriji bazilike našao je fragmente lonca, koje je datirao u kasno karolinško doba.¹² Takvo datiranje preuzela je i I. Čremošnik.¹³ Međutim, s obzirom na slabo poznavanje keramičkog materijala toga doba kod nas, takvo datiranje zasada treba primiti sa rezervom.

GRADOVI

U današnjoj Lepenici nema nijednog srednjovjekovnog grada. Međutim, neposredna okolina Lepenice upravo je načičkana gradovima. Da bi se dobio što jasniji uvid u položaj Lepenice u srednjem vijeku, potrebno je ukratko spomenuti i gradove u njezinoj bližoj okolini.

Grad kod Višnjice. Južno od sela, jedan greben koji se sa planine Grašćice strmo spušta u korito potoka Rikavca nosi naziv Grad. Na završetku grebena stoje ruševine utvrđenja sa zidovima u krečnom malteru. Vrh grebena prelazi u jedan širi plato koji se zove Ravni grad. Same ruševine i bližu okolinu nisam uspio pregledati, ali sam gore navedene podatke provjerio među više stanovnika sela Višnjice.

Mjesni nazivi Grad, Ravni grad, Grašćica karakteristični su za ruševine srednjovjekovnih gradova. Tome u prilog ide i druga toponomastika u bližoj okolini: jedan kompleks zemljišta na prostoru gdje se završava kanjon potoka Rikavca u Višnjici nosi naziv Carine; Dvorište je ime jednom zaseoku Višnjice. Dolinom Rikavca prolazi stari kiridžijski put, koji preko Pogorelice povezuje dolinu Neretve i Rame sa srednjom Bosnom. Značajan centar u prethistoriji i antici, Višnjica je, kako izgleda, zadržala ulogu lokalnog centra i u srednjem vijeku. Njoj je gravitirao kraj oko sastavka Fojničke rijeke i Lepenice. Po svome geografskom položaju, ovaj grad je mogao biti u svoje vrijeme centar čitave župe Lepenice, isto kao što se u antičko doba središte jedne upravne jedinice nalazilo u Višnjici.

Kreševo. To je poznati rudarski i trgovački centar u XIV i XV vijeku. Ruševine grada leže na kosi Grad, južno od današnje varoši. Vjerojatno je već u srednjem vijeku jedan dio Lepenice gravitirao Kreševu kao ekonomskom i političkom centru.

Tuhelj. Ruševine grada Tuhelja leže na Bijeloj rijeci, oko 3 km sjeverno od Tarčina. Tuheljom se naziva i čitav kanjon Bijele rijeke od Tarčina do sastavka sa Crnom rijekom. Konkretnije, naziv Tuhelj danas označava vodeni vir i stijenu na kojoj leže ruševine grada. Konture utvrđenja približne veličine 50 m x 20 m naziru se na cca 100 m visokoj verfenskoj stijeni sa desne strane rijeke, na južnom obronku gore Sevida. Unutar bedema, prema konfiguraciji terena, primjećuju se i pojedini manji objekti. Greben kojim je stijena vezana za masiv Sevida presječen je do dubine od neka 3 m da bi se onemogućio prilaz gradu. Sjeverozapadnim podnožjem stijene prosječen je vještački jarak, čija se dubina kreće od 2 do 4 m, a širina oko 6 m.

¹¹ Npr. u povelji srpskog kralja Uroša II iz 1322. (Miklosich, Monumenta Serbica, Vienna, 1858, 565).

¹² GZM, 1932, 19.

¹³ GZM, 1949/50, 389, 387.

Na nešto nižem grebenu sa lijeve strane rijeke (obronak planine Tmora) takođe se vide tragovi vještačkog presijecanja grebena i neznatni ostaci zidova sa malterom, koji ne dozvoljavaju da se stekne jasna predstava o veličini i obliku građevine.

Ove ruševine ukratko je opisao u jednoj bilješci W. Radimsky.¹⁴ Međutim, sudeći po opisu, on je vidio samo neznatne ostatke ruševina na lijevoj srani rijeke. Glavnog utvrđenja on nije vidio niti je o njemu bilo šta znao. Vrijedno je napomenuti da su se, prema Radimskom, još devedesetih godina prošloga vijeka ove ruševine zvale Tuheljgrad.

U neposrednoj blizini grada nema prostora za smještaj podgrađa, trgovišta ili varoši, a bliža okolina je strmenita i nepodesna za nastanjivanje. Posmatrajući geografski izgled okoline, gradu je moralo gravitirati područje oko današnjeg Tarčina, Rašteliće i Korče. Nije isključeno da je naselje Smučka kraj Tarčina u stvari bilo podgrađe Tuhelja. Naime, to naselje, koje još i danas postoji pod imenom Smucka, spominje se 1428. kao Smucicha.¹⁵ Tu je bosanski kralj od dubrovačkih trgovaca ubirao neke dažbine. O većem srednjovjekovnom naselju u blizini današnjeg Tarčina govori i velika nekropola stećaka na lokalitetu Borku. Samo ime mjesta Tarčin kao da podsjeća na zanatliju koji se bavio izradom štitova — tarča. Ovdje se računao i glavni trgovački put koji je dolazio iz Huma i Dubrovnika (u Kreševo i Fojnicu, u Visoko i u Vrhbosnu).

Posebno će biti govora o brojnim falsifikatima historijskih dokumenata u vezi sa gradom Tuheljdom.

Gradac kod Hadžića. Na kraškoj grudi Gracu između Hadžića i Pazarića leže ruševine srednjovjekovnog grada. U arheološkoj literaturi grad je poznat po opisima M. Mandića¹⁶ i Đ. Mazalića.¹⁷ Za gradske ruševine znalo se i tokom XVII i XVIII stoljeća.¹⁸ U historijskim izvorima spominje se 1355. i 1378, oba puta u vezi sa carinama bosanskog kralja.¹⁹

O srednjovjekovnom gradu Visokom i njegovom podgrađu — Podvisokom — napisani su brojni članci, rasprave, pa i čitave knjige. Uz Bobovac, to je, svakako, najvažniji grad srednjovjekovne bosanske države.

Bedem u Grajanima. Ove ruševine, koliko mi je poznato, ukratko spominje samo prof. dr M. S. Filipović u svojoj knjizi Visočka Nahija.²⁰ Lokaliteta nisam obišao.

Zbog toga što je ležao na teritoriju župe Lepenice, potrebno je spomenuti i Kozograd kod Fojnice. U historijskim izvorima postoje o njemu samo oskudne vijesti (1444. i 1447).²¹

CRKVE

U Lepenici se arheološkim putem nije mogla ustanoviti nijedna crkvena građevina iz srednjeg vijeka. Ipak, nema sumnje da ih je bilo. Možda se ruševine crkava kriju pod zemljom, ili su se zbog slabog kvaliteta građevinskog materijala tragovi potpuno izgubili. Kako je geografski razmještaj crkava važan za razumijevanje društveno-političkih prilika toga doba, potrebno je o njima nešto reći, makar samo na osnovu povijesnih izvora i toponomastike.

¹⁴ GZM, 1891, 53-54.

¹⁵ N. Jorga, Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XV-e siècle, Paris, 1899, II, 241.

¹⁶ Starinar SKA, Beograd, 1926/27, 9-10.

¹⁷ GZM, 1942, 193-206.

¹⁸ Vid Vuletić Vukasović u GZM, 1891, 274-280.

¹⁹ Stojanović, Stare srpske povelje i pisma I, 71; Dubrovački Libri reformationum IV, 184.

²⁰ Naselja i poreklo stanovništva, knj. 25, Beograd, 1928, 428.

²¹ Jorga, o. c., 406 i 402.

Rotilji — Pareževići. Jedini pisani historijski podatak o srednjovjekovnoj crkvi u Lepenici nalazi se u poznatoj povelji ugarsko-hrvatskog kralja Bele IV iz 1244.²² U toj povelji, između ostaloga, kralj Bela potvrđuje bosanskom biskupu posjed »Rozil in supa Lepenicza, apud ecclesiam s. Michaelis«. Iz smisla povelje razabire se da je već bosanski ban Ninoslav bio to priznao kao stari posjed bosanske crkve.

Među historičarima nema spora o tome da je Rozil iz povelje isto što i današnje selo Rotilji kod Kiseljaka. Ipak, još nitko nije provjerio da li u Rotiljima ima kakvih tragova od crkve ili biskupskog posjeda. Stoga sam i ja, kao i prof. M. Filipović, pregledao teren oko Rotilja i došao do ovih rezultata: u sredini trougla koji zatvaraju sela Pareževići, Rotilji i Borina, ispod kuća porodice Bojo, jedan kompleks njiva i šume nosi naziv Crkvina. Lokalitet danas pripada selu Pareževićima, ali do njega dopiru i posjedi stanovnika sela Rotilja. Mjesto je terenski istaknuto, jer sa istočne i zapadne strane teku manji potoci, ali ga ipak znatno nadvisuju kose na kojima su smještena sela Borina i Pareževići. Površinskim pregledom nisam mogao utvrditi nikakvih arheoloških ostataka, iako jedna glavica ima vanjski izgled gromile u kojoj bi se mogle kriti ruševine kakve zgrade. Prilično nejasna tradicija govori samo o crkvi koja je nekada tu stajala. Zanimljivo je da stanovnici sela Borine, po nekom starom običaju, naručuju da se u njihovu groblju govori misa o Miholjdanu.

Moglo se očekivati da će toponomastika sačuvati uspomenu i na biskupski posjed, slično kao u Prači i Neretvi. Pokazalo se da je to očekivanje djelomično imalo svoga opravdanja. Jedan kompleks zemljišta od neka 3 hektara u selu Podastinju nosi naziv Biskupine. Zemljište je u odnosu prema okolini nešto slabijeg kvaliteta, ali je okrenuto prema suncu, pa je vjerojatno da se radilo o vinogradima. Međusobna udaljenost Rotilja i Podastinja nije velika: oba sela pripadaju jednoj teritorijalnoj cjelini, tako da i danas ulaze u sastav iste katastarske općine. Osim toga poznato je da i dijelovi jednog feudalnog imanja mogu biti razbacani.

O crkvi u Podastinju, osim toponima Crkvina, govori i vrlo živa narodna tradicija, koju je zabilježio još Patsch. Prema tome kazivanju, crkva je stajala na samome vrhu stijene, na ruševinama stare ilirske gradine i kasnoantičkog refugija. Bila je posvećena sv. Luciji, a u njoj je bio pokopan i neki biskup. Jedan stećak se smatrao spomenikom na biskupovu grobu.²³ Na tome mjestu, kao nadgrobne ploče ili dijelovi arhitekture, nađeni su (naravno kao spolia): rimska nadgrobna stela M. Honesima i cippus Aurelija Victorina. Tu je i nekropola sa desetak stećaka. Kako se vidi, sve okolnosti, kao što su: ime, položaj, stari politički centar, antička spolia, te vrlo živa narodna tradicija, govore u prilog vjerovanja da je ovdje uistinu stajala srednjovjekovna crkva.

Ime jednog zaravanika na sjeverozapadnoj periferiji sela Paleža glasi Kaludre. Korijen riječi upućuje na neki stari manastir ili manastirski posjed. Arheoloških tragova na tome prostoru nisam mogao pronaći.

Živa i raširena tradicija kaže da je u selu Donjim Draževićima nekada stajala crkva posvećena sv. Ivi. Navodno je stajala direktno na prehistorijskom tumulu, kraj kuće Dušana Damjanovića (danas osnovna škola). Na tome mjestu su se sve donedavno držale mise o Ivanjdanu, a vrelo koje izvire ispod tumula smatra se ljekovitim. Građa sa porušene crkve navodno je upotrebljena za izgradnju džamije u Han-Ploči. Arheoloških ostataka inače nema.

Prof M. Filipović zabilježio je kazivanje da se u Han-Ploči nekada nalazila pravoslavna crkva.

²² Tekst povelje sačuvan je u papinoj potvrđi iz 1375. U cjelini je objavljen kod Theinera, Monumenta Slavorum meridionalium I, 296, i kod Smičiklase, Codex diplomaticus IV, 236-240. Izvod iz povelje donio je i E. Fermežin, Acta Bosnae, 12-13.

²³ Tradicija zabilježena kod Mandića, GZM, 1925, 63-64.

Osim imena, nejasne tradicije i nekih drugih karakterističnih okolnosti (nekropola sa stećcima, staro naselje) nema nikakvih drugih podataka o nekadašnjoj crkvi na Ocrkavki u Homolju.

STEĆCI

U Višnjickom polju, na lokalitetu Mramorje, leže 4 stećka. Jedan je niski šljemenjak od krečnjaka sa podnožjem, drugi — niski sanduk od krečnjaka sa podnožjem, treći — veća ploča također od krečnjaka, a četvrti — ploča od verfenskog škriljca. Stećci od krečnjaka pažljivo su obrađeni i dobro očuvani, a ploča od škriljca je djelomično oštećena i gotovo amorfna.

Gornja Višnjica. Na lokalitetu Hrastovi, istočno od sela, kraj puta u Kiseljak, nalazi se omanja nekropola, dobrim dijelom uništena. Sada se vide samo dva niska šljemenjaka izrađena od kamena krečnjaka, te omeđine od grobova bez spomenika.

Pareževići. Nedaleko od kuće Stipe Tuke stoji jedan stećak šljemenjak i 4 spomenika u obliku sanduka.

Podastinje. Na samom vrhu Crkvine, unutar ruševina kasnoantičkog refugija, smještena je srednjovjekovna nekropola sa 10 stećaka od krečnjaka. Oblici su im: srednji ili niski sanduci i ploče, a obrada gruba. Nijedan stećak nije više u svome primarnom položaju. Tradicija kaže da je u jednom od grobova pokopan biskup, a jedna nadgrobna ploča smatra se crkvenim pragom. Ovdje je nađena rimska nadgrobna stela M. Honesima i cippus porodice Aurelija Viktorina. Godine 1923. dr M. Mandić je na ovome mjestu vršio probno iskopavanje. Pod jednim stećkom našao je skupnu grobnicu bez ikakvih priloga, te ustanovio da su drugi grobovi, među njima i »biskupov«, već ranije bili prekopani. I Mandić i Basler vidjeli su na ovoj nekropoli samo 7 stećaka.

Na prijevoju koji veže Crkvinu sa ostalim brdskim masivom dvije omanje glavice i prostor oko njih zauzima tzv. Grčko groblje. Basler je ovdje zabilježio svega tridesetak stećaka. Međutim, nešto pažljivijim prebrojavanjem u gustoj šikari ustanovio sam da ovdje, u tri skupine, ima najmanje 75 spomenika

Prva skupina od 20 stećaka nalazi se kraj samoga seoskog puta, na omanjoj glavici (možda ruševini neke antičke zgrade?). Osim dva sarkofaga sa podnožjem, sve ostalo su sanduci i prelazni oblici prema pločama. Na jednoj debljoj ploči urezan je križ jednakih krakova.

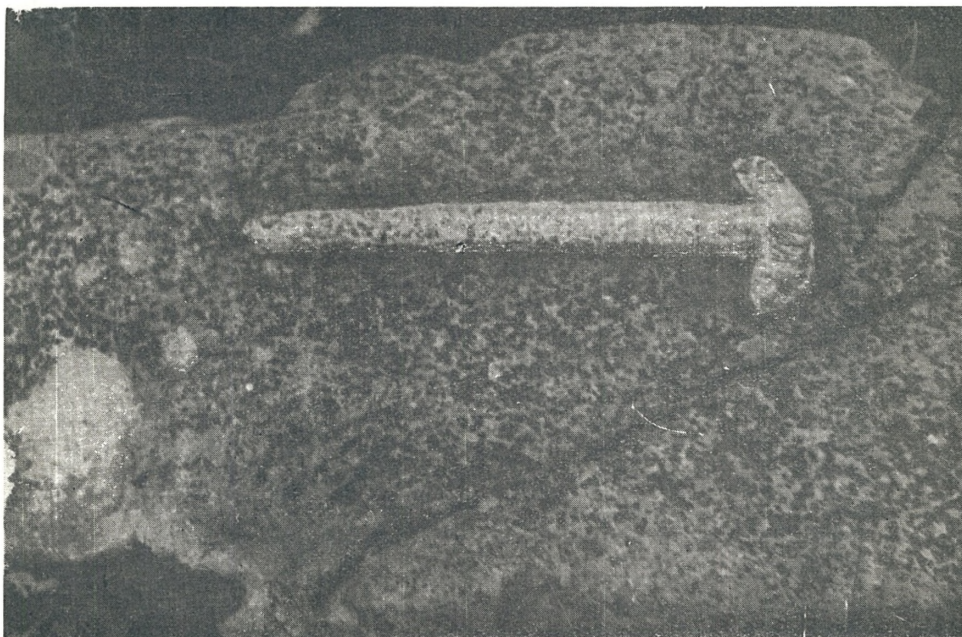
Mnogo veća grupa od približno 45 spomenika zbijenih u guste redove nalazi se na omanjem brežuljku, kojih 30 m dalje. Nekropola je obrasla gustom šikarom, pa je zbog toga i broj spomenika ustanovljen samo približno. Osim stećaka, ovdje se po omeđinama na površini zemlje naziru i brojni grobovi bez spomenika. Po obliku sve su sami sanduci i ploče.

Treća skupina od desetak stećaka — sanduka i ploča — razbacana je po ledini, odmah ispod brežuljka.

Kao materijal za izradu stećaka na Grčkom groblju upotrijebljen je uglavnom krečnjak, ali se susreću i pojedini primjerci izrađeni od sedre, pješčara, škriljca i, naročito, konglomerata. Općenito uzevši, obrada je gruba, ali vrhove obiju glavica zauzimaju grupe nešto bolje obrađenih i većih stećaka (sl. 2).

U samome selu, u Bari Fr. Sliškovića, leže 2 stećka-sanduka.

Ispod sela na jednom u šumu obraslom zaravanku zv. Vrbica, gdje strmenito položene njive Podastinja prelaze u ravnice oko Fojničke rijeke, omanju nekropolu sačinjava 7 velikih, pažljivo izrađenih stećaka (6 sarkofaga i

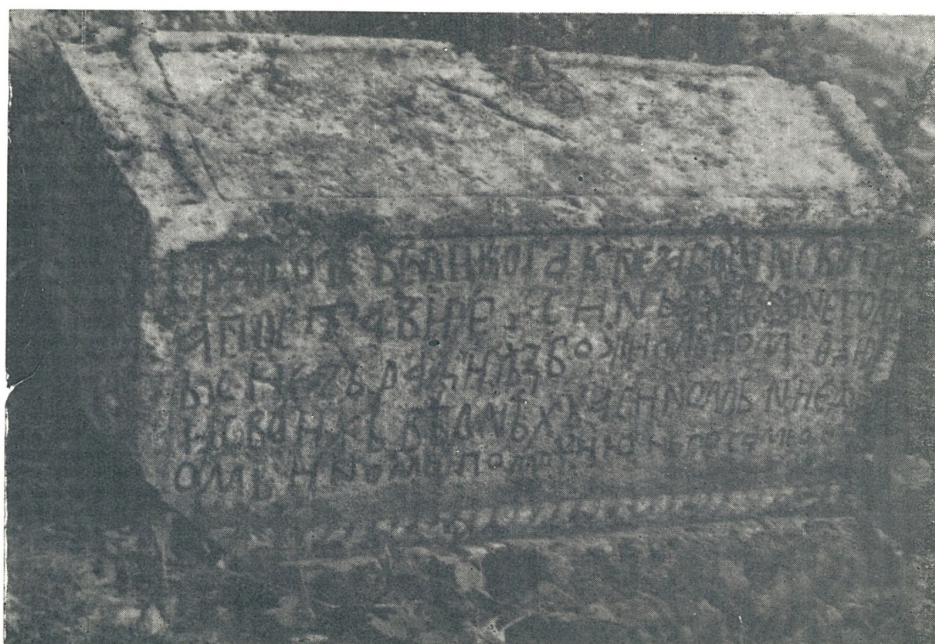
Sl. 9.
Predstava nadžaka na stećku iz Kiseljaka
(snimak P. Andelića)

Sl. 10.
Grupa stećaka u groblju na Brdanjku između sela Toplice iz Zabrđa
(snimio M. Filipović)

Sl. 11.
Grb na stećku Radoja, velikog kneza bosanskoga (snimio P. Anđelić)

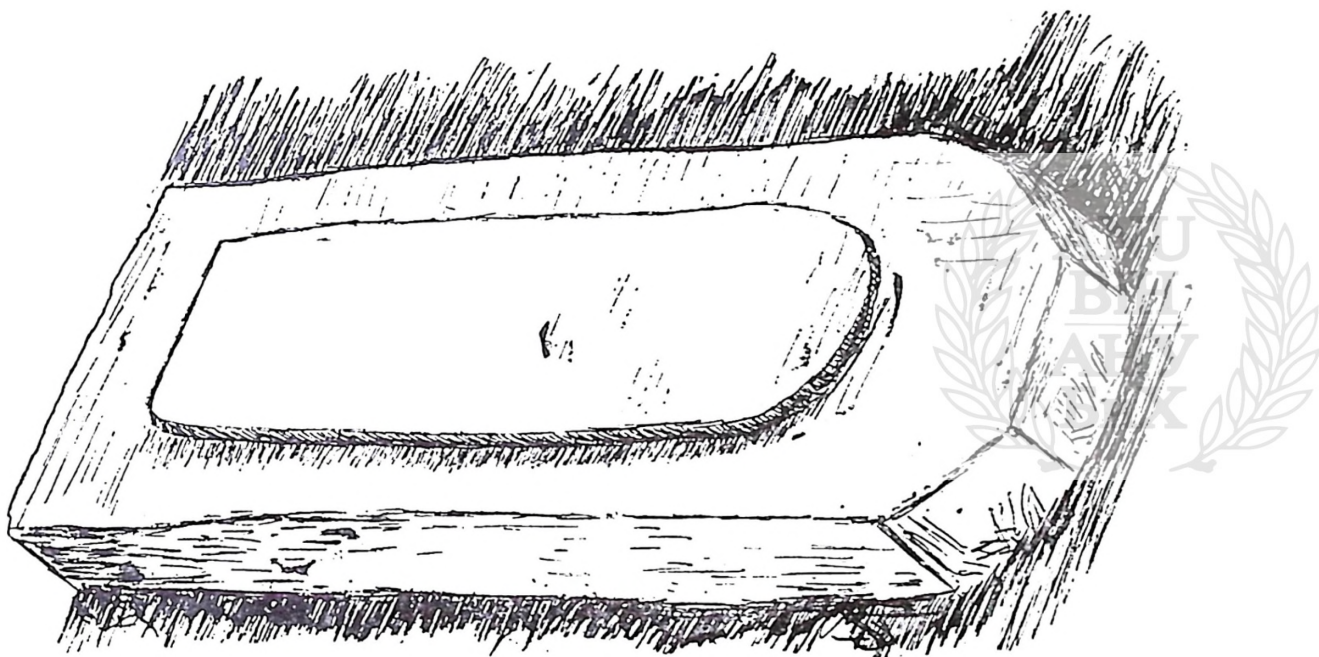

Sl. 12.
Natpis na stećku Radoja, velikog kneza bosanskoga (snimio P. Anđelić)

I sanduk). Oko njih se zapažaju i tragovi drugih grobova bez spomenika, zatim, nekoliko manjih križeva. Na jednom križu ima i ćirilski natpis, koji neće biti stariji od XVIII vijeka.

Kiseljak. Na izdanku riječne terase, na zapadnoj periferiji varoši, odmah do novog Partizanskog groblja, nalazi se velika nekropola s oko 100 stećaka. Sedam spomenika ima oblik sarkofaga, a ostalo su sanduci ili ploče. Jedini ukrasi su: plastično isklesani »nadžak« na jednom i »svastika« na drugom stećku. Materijal je krečnjak i konglomerat, te pojedinačno škriljac (sl. 13). Osim nekoliko bolje izrađenih primjeraka, svi ostali su grubo rađeni (sl. 9).

Veći broj stećaka ugrađen je u temelje katoličke crkve, koja je podignuta devedesetih godina prošloga vijeka. Dio jednog stećka služi kao podnožje gvozdenom raspelu pred crkvom. Priča se da su prilikom gradnje crkve otkopani i brojni grobovi. U nekima je, navodno, bilo i nakita. Negdje u blizini je otkopana i već ranije spomenuti konjanički grob.

Sl. 13.

Zanimljiv oblik jednog stećka sa nekropole u Kiseljaku (crtež M. Filipovića)

Sasvim je uništena nekropola stećaka, koja je sve do početka ovoga vijeka stajala na mjestu današnjeg Dječjeg doma, vis-à-vis hotela Dalmacije.

Seoce Čizma smješteno je na jednom izduženom obronku Berberuše, čiji istočni izbrežak nosi naziv Ostroga. Ovdje su, na omanjem zaravanku u njivi Ilije Blaževića, sve do prije nekoliko godina stajala 2 stećka. Vlasnik zemljišta ih je izrazbijao krčeći njivu.

Palež. U katoličkom groblju na Dubu ima 15 stećaka izrađenih od kamena krečnjaka. Osim dva niska a dugačka sarkofaga, sve ostalo su sanduci normalne veličine. Obrada je relativno dobra. Navodno je još 4-5 spomenika uzidano u kapelicu na groblju. Prema evidenciji Zavoda za zaštitu spomenika, ranije je ovdje bilo 40 stećaka.

U istome selu, na brežuljku *G r a c u* od nekadašnje nekropole ostala su još samo 2 velika sarkofaga. Jedan od njih je potkopan i prevrnut, a na sredini je iskopana rupa za stavljanje dinamita. Na jednoj dužoj strani isklesana su dva diska promjera 28 cm, a na drugoj — dva koncentrična kruga sa rozetom u sredini. Dobiva se dojam da su i diskovi u stvari samo nedovršene rozete uokvirene kružnicama. Na zapadnoj užoj strani isklesan je polumjesec. Drugi stećak je široki šljemenjak sa niskim, gotovo ravnim krovom. U okolini ima omeđina i od drugih grobova bez spomenika. Nekoliko dubljih rovova pokazuje gdje su donedavno stajali stećci, kojih danas nema.

Paleška Čuprija. U blizini Mutapova hana, na istočnom kraju sela, 15 stećaka je smješteno u šumici zvanoj *G a j*. Spomenici u obliku sanduka vrlo su grubo obrađeni i slabo sačuvani. Pravljeni su od kamena škrljca, krečnjaka i sedre. Nekoliko spomenika i grobova uništeno je prilikom proširenja ceste 1955-1956.

Duhri. Zapadno od zaseoka *P o l j e*, uza samu cestu, na oranici *H e n d e k* sada se nalaze 24 stećka. Radi se uglavnom o pločama i prelaznim oblicima prema sanducima, sa svega nekoliko normalnih sanduka. Kao materijal za izradu upotrijebljen je škrljac, konglomerat, sedra i krečnjak. Neki su spomenici oštećeni, općenito su slabo očuvani, a navodno ih je mnogo uništeno i prilikom gradnje i proširivanja ceste.

Bukva. Slobodni prostor među muslimanskim grobljima usred sela nosi naziv Trzan. Tu se vidi jedan omanji stećak u obliku sanduka, grube obrade i djelomično oštećen.

Ljetovik. Prema topografiji V. Radimskog, u selu Ljetoviku nalazila su se 4 stećka.

Kovači. Na lokalitetu Babina Voda — 3 stećka u obliku ploče.

Draževići. Radimsky je u selu Draževićima registrirao 19 stećaka. Nisam uspio provjeriti današnje stanje te nekropole.

Han-Ploča. Nedaleko od džamije, na njivi Zagrebnjači, od nekadašnje nekropole ostao je još samo jedan, i to jako oštećen stećak u obliku sanduka. Na njivu Zagrebnjaču i sa zapadne i sa istočne strane naslanjaju se muslimanska groblja, u kojima ima i starih »šehitskih« nišana.

Boljkovići. Kod vrela Kiseljaka jedan stećak — sanduk.

Homolj. Još koncem prošloga vijeka u prädjelu *O c r k a v k a*, direktno na ruševinama velike antičke vile, stajala je nekropola od oko 30 stećaka. Danas nema nijednoga. Na lokalitetu *P o d g r a d a c* jedan stećak in situ a više njih razbijeno i bačeno u rijeku Lepenicu.

Han-Ivica. Pred kućom porodice Miletić-Kašiković ima: jedan stećak šljemenjak sa podnožjem (prevrnut), jedan šljemenjak bez podnožja, jedan sanduk (oštećen), fragmenat jedne ploče, te dijelovi dva sanduka uzidani u kuću. Nijedan od stećaka nije u svome prvobitnom položaju. Materijal je konglomerat krečnjačkog sastava, a obrada relativno dobra.

Gornje Žeželovo. U muslimanskom groblju, kraj puta u selo Ivicu, leže 2 stećka (jedan šljemenjak, a jedan sanduk). Izvan groblja, na samome putu također se nalazi jedan stećak, sanduk. Materijal je konglomerat krečnjačkog porijekla.

Donje Žeželovo. U polju ispod sela ima nekropola od 15 spomenika. Svi imaju oblik sanduka, a mnogi su razbijeni i oštećeni. Od ornamenata samo sam na jednome stećku mogao zabilježiti u reljefu isklesani križ.

Solakovići. Kraj njive Dolac (ili Mehine njive), na mjestu gdje se razdvajaju putovi u Solakoviće i Bukovicu, leži nekropola od 27 stećaka. Pretežno su to sanduci ili prelazni oblici prema pločama, od krečnjačkog konglomerata, grubo obrađeni. Mnogi su utonuli u zemlju, pa im nije bilo moguće ustanoviti pravi oblik.

Bukovica. U kule mosta preko Lepenice uzidano je 10 djelomično oštećenih stećaka. Svi imaju oblik sanduka, a materijal je konglomerat krečnjačkog porijekla. Nisam mogao doznati odakle su ti spomenici doneseni. Dva stećka nalaze se kod džamije.

Iznad sela Bukovice, u predjelu Gusti grab ima 45 stećaka bez ornamenta. Podaci su uzeti iz evidencije Zavoda za zaštitu spomenika u Sarajevu. Lokalitet nisam obišao.

Zabrđe. U muslimanskom groblju u samome selu leže dva stećka u obliku sanduka. Prema kazivanju mještana, tu je bilo još desetak stećaka, koji su uništeni za vrijeme stare Jugoslavije.

Na brijegu Brdanjku, između sela Zabrđa i Toplice, u recentnom katoličkom groblju nalazi se nekropola od 17 stećaka. Od toga su 4 velika i dva normalna šljemenjaka, a ostalo su sanduci. Sarkofazi su od krečnjaka i pažljivo su obrađeni, dok je obrada sanduka gruba, a materijal konglomerat. Grupa od 4 velika sarkofaga, (sl. 6) je i terenski nešto odvojena od ostalih spomenika. U njoj se ističe poznati stećak Radoja, velikog kneza bosanskoga, sa lijepo izrađenim grbom i natpisom.

U polju grba je vuk malo rastvorenih usta tako da se vidi red oštih zuba; jezik je isplažen i izvučen daleko izvan usta. Vuku je još prikazan i dio trupa sa prednjim nogama, koje su snažne; pandže su također snažno naglašene. Tordirana traka ispod vučjeg trupa predstavlja kapu u obliku tanjeg turbana (sličnu kapi Hercega Hrvoja); iz kape prema dolje izlazi veo koji se lepezasto širi i snažno zavrća. Ispod kape se vidi i manji dio kacige. Sa velikom vjerojatnošću može se pretpostaviti da je na ovom grbu prvotno bio isklesan i štit (sl. 7).

Vrlo blisku analogiju ovome grbu predstavlja grb na pečatnom prstenu iz Arnautovića (srcoliki štit, kaciga i d' o vučjeg trupa sa prednjim nogama).

U ovakvoj formi grb velikog kneza Radoja je jedini potpuni grb koji je isklesan na jednom stećku.

Iznad grba teče natpis: $\text{C}\epsilon\ \text{Z}\Lambda\text{M}\epsilon\text{N}\text{H}\epsilon\ \text{K}\text{N}\epsilon\text{Z}\Lambda$. Prva dva slova su u dobroj mjeri oštećena, ali su njihovi ostaci dovoljni za sigurnu rekonstrukciju teksta. U riječi $\text{Z}\Lambda\text{M}\epsilon\text{N}\text{H}\epsilon$ slovo Λ je u ligaturi sa ϵ a drugi potez slova Λ prepliće se sa N . Na dužoj pobočnoj strani stećka je nastavak natpisa: (sl. 8)

$\text{P}\Lambda\text{O}\text{B}\ \text{B}\epsilon\text{L}\text{H}\text{I}\text{K}\text{O}\Gamma\Lambda\ \text{K}\text{N}\epsilon\text{Z}\Lambda\ \text{B}\text{O}\text{C}\Lambda\text{N}\text{C}\text{I}\text{K}\text{O}\Gamma\Lambda$
 $\Lambda\ \text{P}\text{O}\text{C}\text{T}\Lambda\text{B}\text{H}\ \epsilon\Gamma(\Lambda)\ \text{C}\text{H}\text{N}\text{B}\ \text{N}\epsilon\Gamma\text{O}\text{B}$
 $\text{B}\ \text{K}\text{N}\epsilon\text{Z}\text{B}\ \text{P}\Lambda\text{H}\text{X}\text{P}\ \text{Z}\ \text{B}\text{O}\text{K}\text{H}\text{O}\text{M}\text{B}\ \text{P}\text{O}\text{M}\text{O}\text{Å}\text{H}\text{O}$
 $\text{H}\ \text{C}\text{B}\text{O}\text{H}\text{X}\text{B}\ \text{B}\text{Å}\text{P}\text{N}\text{Å}\text{X}\text{B}\ \Lambda\ \text{H}\text{N}\text{O}\text{M}\text{B}\ \text{N}\text{H}\epsilon\text{Å}[\text{N}]$
 $\text{O}\text{M}\text{B}\ \text{H}\text{N}\text{O}\text{M}\text{B}\ \text{P}\text{O}\text{M}\text{O}\text{Å}\text{H}\text{H}\text{O}\ \text{N}\epsilon\Gamma\text{O}\ \text{C}\Lambda\text{M}\text{B}\ \text{O}\text{N}\Lambda$ ²⁴

²⁴ Moje čitanje djelomično odstupa od čitanja Vida Vuletića Vukasovića u Vjesniku Hrvatskoga arheološkog društva, 1889, 44-45, kao i od čitanja dra Čire Truhelke u GZM, 1889, 73-76. Razlike su u čitanju riječi:

$\text{Z}\Lambda\text{M}\epsilon\text{N}\text{H}\epsilon$, $\text{P}\Lambda\text{O}\text{B}$, $\text{C}\Gamma(\Lambda)$, $\epsilon\text{Å}(\text{N})\text{O}\text{M}\text{B}$, ONB

U pogledu ličnosti kneza Radoja zasada nije moguće sasvim sigurno spraviti ostale historijske izvore s ovim natpisom. Ipak, biće najvjerojatnije da se natpis odnosi na Radoja Radosalića, koji se spominje kao knez u poveljama kralja Ostoje 1399. (dva puta) i 1404. i, također kao knez, u povelji Tvrtka II Tvrtkovića, iz 1405.²⁵ Njegov sin knez Radič Radojević naveden je kao svjedok u povelji Tvrtka II iz 1420. i Kralja Ostoje iz 1417.²⁶

Osim grba i natpisa, na stećku su, kao ornamentalni motivi, upotrijebljene rozete (4 puta), tordirano uže i plastično izrađene trake, koje sa svih strana ukviraју plohe stećka.

Po natpisu i grbu, ovaj spomenik spada među najvrednije stećke u Bosni i Hercegovini.

Prema evidenciji Zavoda za zaštitu spomenika, izvan groblja, oko puta u Toplicu bilo je još 16 stećaka. Danas ih više nema. U neposrednoj blizini nekropole, odmah s druge strane puta nalazi se muslimansko groblje.

Pirin. Pokraj puta u Kreševo ima 14 stećaka, kako to stoji u evidenciji Zavoda za zaštitu spomenika. Današnje stanje ove nekropole nisam provjerio.

Medjedice. To je planinski predio na krajnjem jugu Lepenice, a u stvari predstavlja zapadni obronak planine Ormanja. Nekoliko razbacanih stočarskih stanova u zadnje vrijeme pretvoreno je u stalna prebivališta, pa se tako formiralo malo seoce. Istočno od kuće porodice Ljevak smještena je velika nekropola stećaka raspoređena u dvije grupe. Prema letimičnom prebrojavanju, u nekropoli ima najmanje 150 stećaka. Po obliku su gotovo sami sanduci izrađeni od konglomerata. Ornamentata nisam mogao zapaziti. U zapadnoj grupi, koja broji oko 30 spomenika, steći su nešto veći i pažljivije obrađeni. U velikoj istočnoj grupi padaju u oči gusto zbijeni pravilni redovi stećaka.

U evidenciji Zavoda za zaštitu spomenika ovdje je bilo zabilježeno svega 30 stećaka.

Mokrine. Na lokalitetu Vrtača 3 stećka-sanduka.

Tulica. Ispod sela, kod Barenjaka 2 stećka-sanduka.

Azapovići (nekada Vlahovići). Nova kuća porodice Barišića jednim dijelom je ozidana stećcima. Na Barenjcima također 2 stećka.

Prema kazivanju mještana, jedan stećak se nalazi na Međeđoj lokvi, na putu u Drozgometu; »grčkih« mašeta bilo je i u Kuliješu, a na lokalitetu Strahovac, između Žeželova i Bukovice, navodno je bilo veliko groblje, koje je uništeno, tako da su ostala samo još 2 stećka. Također se priča da na samome vrhu Volujaka ima jedan stećak sa natpisom (lokalitet Tavni do), a na južnim padinama Čubrena, na lokalitetu Kremenjaci, navodno je bio majdan stećaka.

U Lepenici je registrirano ukupno 35 nekropola sa oko 700 stećaka. Nema sumnje da je broj stećaka bio mnogo veći: na nekoliko mjesta čuva se samo uspomena na stećke koji su tu nekada bili; od nekih grobalja ostali su samo pojedinačni spomenici; razbijanje i raznošenje spomenika primjećuje se na gotovo svim nekropolama. S obzirom na ovakvo stanje može se opravdano pretpostaviti da je nekadašnji broj stećaka u Lepenici bio znatno veći: vjerojatno se kretao oko jedne hiljade.

Kao materijal za izradu stećaka najčešće je upotrijebljen konglomerat krečnjačkog porijekla, zatim krečnjak, verfenski škriljac i sedra. Zbog ovakvog sastava, većina je stećaka pod uticajem atmosferilija pretrpjela štetu.

²⁵ Stojanović, o. c., 422, 426, 494, te Ljubić, Listine V, 39.

²⁶ Stojanović, o. c., 504; Fermendžin, o. c., 103.

U pogledu formi vlada velika monotonost. Osim 30 stećaka u obliku sarkofaga, sve ostalo su prizmatični sanduci, ploče ili — možda najviše — prelazni oblici između ploča i sanduka. Samo iznimno su spomenici kompaktni sa svojim podnožjem. Visokih šljemenjaka ili visokih sanduka uopće nema. Broj niskih, specifično bosanskih, šljemenjaka je nešto manji od broja sarkofaga normalne veličine i dimenzija. Veličinom ukupne mase ističu se 4 šljemenjaka u Zabrdju (Brdanjak), 2 u Paležu (Gradac), te donekle groblje na Vrbici u Podastinju. Veličina ostalih stećaka kreće se u granicama prosjeka koji važi za čitavu Bosnu i Hercegovinu (otprilike $1/2 \text{ m}^3$).

Obrada spomenika je gruba, daleko ispod prosjeka za Bosnu i Hercegovinu. Pažljivije su obrađeni samo: grupa velikih stećaka u Zabrdju, zatim nekropole na Gracu i na Dubu u Paležu, Vrbica u Podastinju, Mramorje kod Višnjice, te pojedinačni spomenici u Kiseljaku i na Grčkom groblju u Podastinju. Općenita je pojava da su stećci u manjim skupinama bolje obrađeni od stećaka u velikim nekropolama.

Jedan jedini stećak ima natpis. Broj ornamentiranih spomenika vrlo je malen, opet daleko ispod prosjeka za Bosnu i Hercegovinu. Od ukupno 700 ukrašeno je samo 6 stećaka. Upotrijebljeni ornamentalni motivi su: grb — 1, rozeta — 2, tordirano uže — 1, svastika — 1, križ — 2, polumjesec — 1, disk (?) — 1, »djedovski štap« (nadžak) — 1 put. Osim grba i druge ornamentike na Radojevu stećku u Zabrdju, izrada ukrasa je vrlo rustična.

Osnovna orijentacija spomenika je istok — zapad. Međutim, manja odstupanja od ovog osnovnog položaja su tako česta da gotovo postaju pravilo: tačna orijentacija I-Z je vrlo rijetko postignuta. Manje deklinacije u jednom ili drugom pravcu razumljive su s obzirom na to da u svako godišnje doba nije sasvim jednostavno utvrditi tačnu liniju I-Z. Ipak, smatram da je odstupanje od osnovne orijentacije I-Z u najvećoj mjeri uticala konfiguracija terena.

U svim većim grupama stećaka zapažaju se redovi. Da li u tome treba vidjeti vezu sa tzv. grobovima na redove, teško je reći.

U velikom broju slučajeva nekropole su smještene na terenski istaknutim mjestima, a nije rijedak slučaj da pokraj groblja prolaze putovi. Na ruševinama antičkih zgrada smještene su tri nekropole, a u dva slučaja groblje je, vjerojatno, bilo pokraj crkve. U tri slučaja se na nekropolu sa stećcima nastavlja muslimansko groblje sa tzv. šehitskim nišanima. Direktno u aktivnim katoličkim grobljima su dvije nekropole.

U većim skupinama nalaze se samo stećci u Podastinju, Kiseljaku, i na Međedicama. Možda se u Homolju (Ocrkavka) i Duhrima (Hendek) radilo o velikim grobljima, koja su uništena. Ostale nekropole su znatno manje (ispod 50 spomenika), a u 10 slučajeva broj spomenika ne doseže ni 10. Manje grupe spomenika obično su bolje obrađene, a u velikim grobljima na terenski istaknutim mjestima smješteno je redovno po nekoliko ljepših stećaka.

PUTOVI

Rijetko se u srednjovjekovnoj Bosni nađe manji teritorij kroz koji bi prolazilo više i važnijih trgovačkih putova nego što je Lepenica. Razumije se, mi te putove ne možemo arheološkim putem provjeriti, isto kao što ih nije moguće potvrditi direktnim podacima pisanih izvora. Ipak, historijski podaci o glavnim centrima i pravcima kretanja srednjovjekovne trgovine, posmatrani u vezi sa geografskim uslovima kraja, današnjim putovima i vrlo živom tradicijom o kretanju kiridžijskih karavana koncem XIX vijeka, dozvoljavaju da se na terenu Lepenice ti putovi tačno orede.

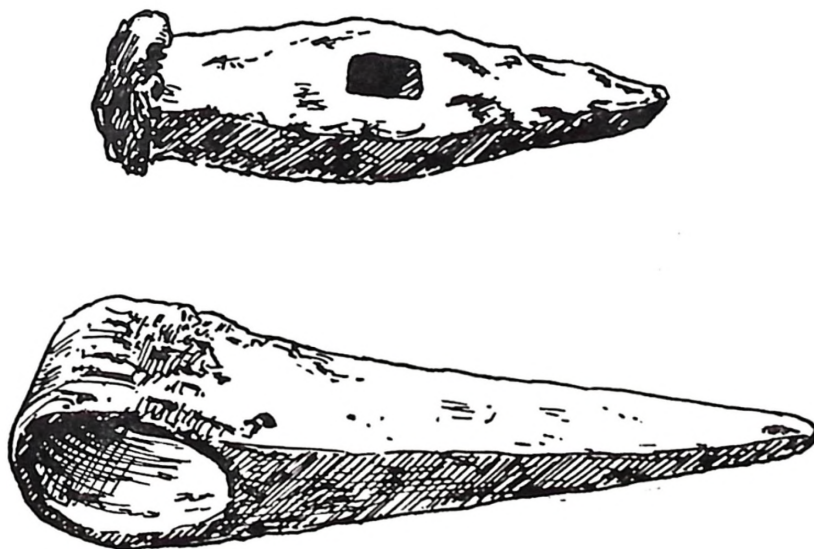
Glavna trgovačka arterija koja je vezala Dubrovnik sa srednjom Bosnom dolazila je preko Konjica i Ivan-planine do današnjeg Tarčina. Odatle se granala u više pravaca. Osnovni pravac je prelazio prijevoj-razvođe kod Osenika, silazio u

dolinu Zujevine, pa produžavao u Vrhbosnu. U Tarčinu — tačnije u selu Smuckoj — odvajao se jedan krak i preko sela Graba i Gunjana išao u Kreševo i, dalje, u Fojnicu. Od Tarčina je kretao i drugi put, koji je preko sela Luke i planine Ormanja silazio u dolinu Lepenice, a, zatim, od Han-Ploče išao preko prijevoja Plapolje i kroz Godušu u Visoko. (Varijanta: Tarčin—Medjedice—Suhodo—Lepenica). Važan je bio i stari, vjerojatno još rimski, put Jelačke—Višnjica—Kiseljak, u koji su se slivale dvije arterije: a) Rama—Neretva—Pogorelica—Dusina—Višnjica; b) Neretva—Bitovnja—Deževica—Višnjica. Vjerojatno je bio frekventiran i put Kreševo—Kiseljak dolinom Kreševčice (kroz Deru). Konačno, veliku važnost imala je i glavna bosanska transverzala: dolina Lašve—Kiseljak—Kobilja glava—Sarajevsko polje (Vrhbosna). Upravo u Lepenici u tu transverzalu slivale su se još dvije transverzalne arterije: a) Uskoplje—Vranica—Prokos—Fojnica—Kiseljak; b) već spomenuti put Split—Duvno—Rama—Neretva—Pogorelica—Višnjica—Kiseljak. U tursko doba velik značaj imao je put Sarajevsko polje—Kobilja glava—Homolj—Ivica—Kreševo. Osim lokalnog značaja za Kreševo, ovaj pravac je bio kratica za transverzalu Pogorelica—Sarajevsko polje, pa je, vjerojatno, bio frekventiran još u antičko doba, a i u srednjem vijeku. Kao zanimljivu pojavu potrebno je istaknuti da su na području relativno male Lepenice ležale tri važne raskrsnice putova: u Kiseljaku, na Han-ploči i u Homolju.

RUDARSTVO

Lepenica je u pogledu rudarstva periferni kraj jedne velike rudarske oblasti. To naročito važi za period kasnijeg srednjeg vijeka, kada se oko Lepenice razvijaju živa rudarsko-trgovačka mjesta: Kreševo, Dusina, Deževica, Ostružnica i Fojnica.

Što se tiče Lepenice, eksploatacija rudnog bogatstva nastavila se tamo gdje je bila započeta još u starom vijeku, a to je predio kanjona rijeke, od Sastavaka do sela Zabrđa. Od brojnih starih rudarskih jama u tome kraju, srednjem vijeku će pripadati najveći broj krivudavih jama, nepravilnog profila (npr. jama Grkinja kod Pirina i jame u Suhodolu), zatim rupe koje su bušene u zemlju vertikalno (kao npr. desetak takvih rupa na brdu Prapošću između sela Zabrđa i Toplice).

Sl. 14.

Rudarski alat iz Gornje jame u Suhodolu (crtež H. Volfart)

Ostatke rudarskih talionica predstavljaju velika troskovišta u selu Toplici i Topličkom polju.

Prilikom kronološkog opredjeljivanja rudarskih jama i troskovišta treba imati na umu da samim površinskim posmatranjem nije moguće odvojiti srednjovjekovne ostatke od turskih. Ovo je i razumljivo kada se zna da je rudarska tehnika turskoga doba ista kao i u srednjem vijeku. Ipak, na srednji vijek u ovome kraju upućuje rudarska toponomastika: Vignjište, Rupe, Zlatovnica, Rudnik, te naziv Grkinja za jednu rudarsku jamu kod Pirina.

Posljednjih godina u nekoliko starih rudarskih jama radilo se na kopanju barita. Tom prilikom, prema pričanju radnika, našlo se i desetak komada raznih rudarskih alatki. Jedan rudarski čekić i jedan pijuk, nađeni u tzv. Gornjoj jami u Suhodolu, dospjeli su u Zemaljski muzej u Sarajevu. (Sl. 14).

RAZNA TOPONOMASTIČKA GRAĐA

Više značajnih pojedinosti o srednjovjekovnoj Lepenici može se upoznati iz toponomastičke građe.

Tako iz toponomastike saznajemo nešto o vrstama zgrada. Mjesni nazivi sa osnovom *dvor* govore o nekadašnjim feudalnim dvorovima (Višnjica, Ljetovik, Toplica). Brojni su toponimi koji govore o zgradama za smještaj stoke i poljoprivrednih proizvoda, kao što su: *krivače*, *klijeti*, *kolibe*, *kramovi* i sl. Nije moguće ustanoviti da li su i u kojoj mjeri ovakve zgrade služile i za ljudske stanove.²⁷

Među vrstama naselja kudikamo najčešće je selo (*selište*, selo i dr.). Treba napomenuti da se u svim slučajevima radi o selu u smislu jednog seoskog posjeda s odgovarajućim zgradama, a ne o selu kao skupini zemljoradničkih kuća. Ponekada je naziv selo vezan i za ime nekadašnjeg vlasnika. Od ostalih vrsta naselja zabilježio sam po jedno katunište i trgovište, zatim brojne toponime koji govore o utvrđenim naseljima. Tako, osim gradova na periferiji Lepenice, ima i 5 Gradaca, 1 Gradišće, 3 Gradine te 1 Oštrik (ostrog). Nauka još nije utvrdila stvarno odnos Slavena prema ovim naseljima. Postoji, naime, jedan paradoks: na ovim lokalitetima sa čisto slavenskim nazivima nailazimo gotovo isključivo na arheološki materijal ilirskog ili rimskog porijekla.²⁸

Poznato je da se pretežni dio društvenog života starih Slavena odvijao pod otvorenim nebom, na određenim zbornim mjestima. Takvi običaji ostavili su spomena i u toponomastici Lepenice. Ukazujem samo na nazive: Trzanj, Igrišće, Brdo, Brdanjak, Prapošće, Paprica.²⁹

Pretkršćanski kult Slavena ostavio je samo oskudne tragove. Osim već spomenutih igrišća i trzni, mogu spomenuti još samo oronime Sevid i Trojan.

Toponomastika koja podsjeća na kršćanski kult znatno je brojnija. Zbog njezina značaja za razumijevanje društveno-političkih odnosa u srednjem vijeku ta građa je izložena u posebnom odjeljku (o crkvama).

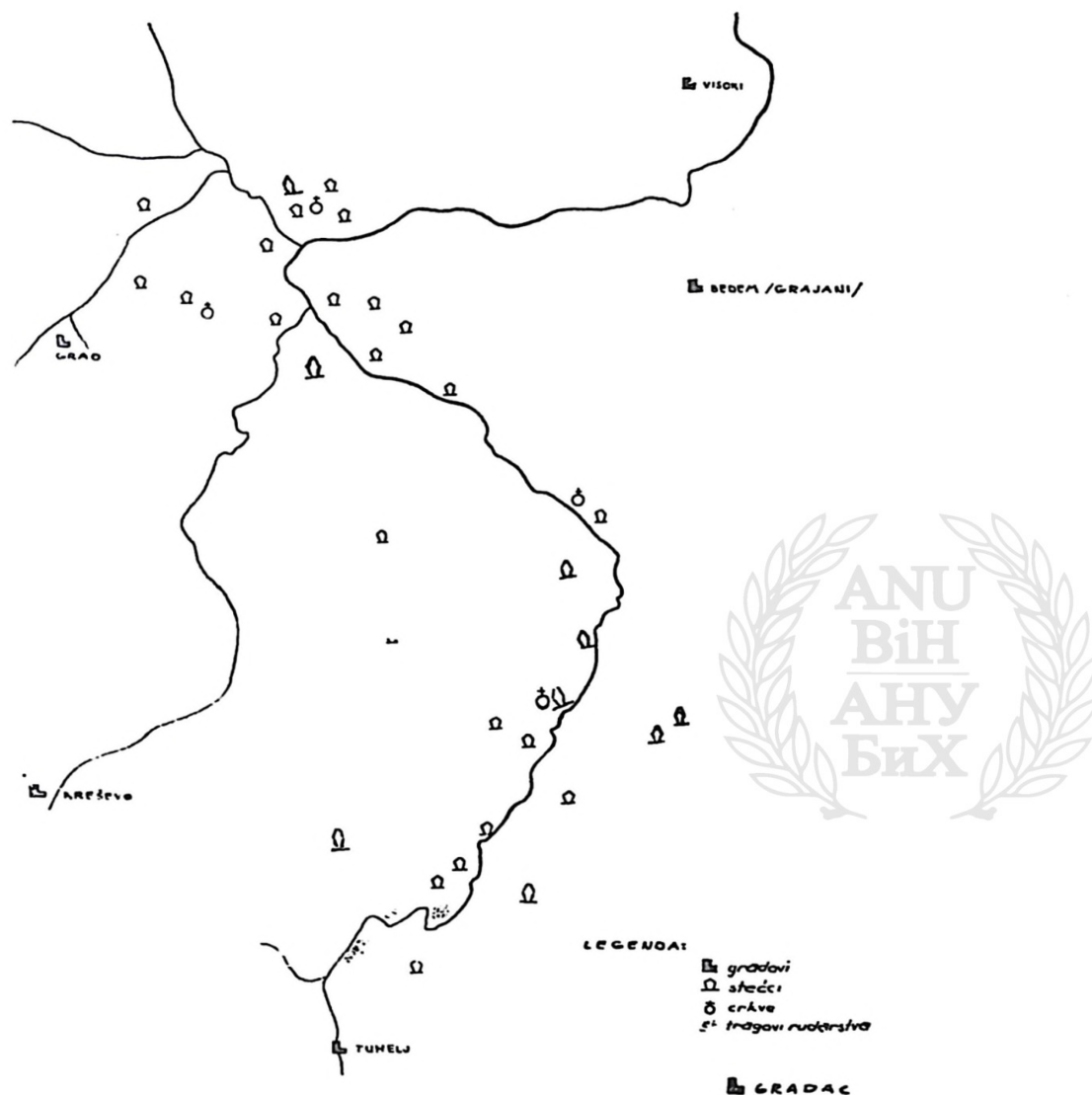
Zanimljivi su i nazivi koji govore o nekadašnjim agrarnim odnosima. Tako, npr. nazivi zemljišta: Gaj, Općina, Porednica i Rije (Urije) označuju do-

²⁷ Kutli i Ukućevci u Podastinju; Krivače u Podastinju, Paležu, Žeželovu, i Višnjici; Kljetine u Žeželovu; Kolibe u Podastinju; Kram u Višnjici.

²⁸ Selo u Paretku; Ježije Selo u Višnjici; Seono kod Žeželova; Seline u Čalukovcu i Borini; Selišće u Podastinju; Ljetoviku, Paležu, Homolju i Kuliješu; Katunišće u Višnjici; Trgovište u Pareževićima.

²⁹ Trzanj u Višnjici, Bukvi i Azapovićima; Igrišće u Paležu, Duhrima, Gojakovcu i Višnjici; Brdo u Podastinju, Kuliješu (Ban-brdo), kod Zabrda (Brdanjak); Prapošće kod Zabrda; Paprica u Duhrima. Trzanj i igrišće kao zborna mjesta dovoljno su poznata. Brdo je također čest naziv za manja uzvišenja uz naselja gdje se održavaju skupovi u vezi sa zajedničkim poslovima (moja zapaanja iz Neretve i srednje Bosne). Pojmovi paprica i prapošće u značenju poprište (mejdani) objašnjeni su kod Vl. Mažuranića u Prinosima za hrvatski pravno-povjesni rječnik.

brim dijelom razne vrste kolektivnog vlasništva zemlje. Toponomastika izvedena od ličnih imena obično čuva uspomenu na nekadašnje vlasnike. Važno je konstatirati da se većina današnjih sela u Lepenici razvila iz pojedinačnih porodičnih posjeda. O feudalnim odnosima govori se posebno.

Sl. 15.
Arheološki ostaci srednjeg vijeka u Lepenici

NEKOLIKO POSEBNIH PITANJA SREDNJOVJEKOVNE HISTORIJE LEPENICE

ŽUPA LEPENICA

Najstariji historijski podatak o srednjovjekovnoj župi Lepenici nalazi se u već citiranoj povelji kralja Bele IV iz 1244.³⁰ Ona se tada izričito naziva župom i stavljena je u isti rang sa Vrhbosnom, Neretvom, Lašvom, i drugim župama. Iz ta-

³⁰ Fermendžin, Acta Bosnae, 13 i Theiner o. c., 296.

kvoga ranga očito se vidi da je tadašnja župa Lepenica zauzimala znatno veću oblast nego što danas obuhvata pojam Lepenice. Paralela s ostalim župama toga vremena i posmatranje geografske konfiguracije terena nameću zaključak da je župa Lepenica u XIII vijeku obuhvatala čitav sliv današnje Fojničke rijeke, tj. područje današnjih općina Kiseljaka, Fojnice i Kreševa. U prilog ovakvog mišljenja može se navesti još nekoliko indicija. Sve do novijeg vremena današnja Fojnička rijeka od Kiseljaka do Visokog nosila je naziv Lepenica. Ovaj naziv se još uvijek ponekada upotrebljava, uprkos činjenice da kraj oko Fojnice još od XIV vijeka ima, neosporno, veći privredni i politički značaj od porječja Lepenice³¹ (količina voda Lepenice i Fojničke rijeke je približno jednaka). Još polovinom XIX stoljeća naselje na mjestu današnjeg Kiseljaka zvalo se Lepenica.³² Smatram naročito važnom činjenicu da narodna nošnja katoličkog stanovništva u slivu Lepenice i Fojničke rijeke čini jednu cjelinu, koja se oštro razlikuje od susjednih oblasti — također bivših župa: Vrhbosne, Neretve, Rame, Lašve i tzv. visočke nahije. Ipak prema istoku granica župe Lepenice nije sasvim jasna. Ne može se, naime, sa sigurnošću utvrditi da li su grupa sela oko Tarčina i porječja Zujevine pripadali Lepenici ili Vrhbosni, iako prva alternativa izgleda vjerovatnija.

Prema smislu povelje iz 1244. vidi se da je Lepenica u prvoj polovini XIII vijeka bila u direktnom posjedu bosanskih banova. S time u skladu je i pojava toponomastike sa osnovom ban (Ban-brdo, Banj-do). Zajedno sa ostalom centralnom Bosnom, Lepenica je sve do propasti bosanske države bila u direktnom posjedu dinastije Kotromanića. To se može zaključiti, pored ostaloga, i po intenzivnoj privrednoj djelatnosti bosanskih vladara u Fojnici, Kreševu, Dusini, Milodražu, Graču (kod Hadžića) itd. U početku turske uprave Lepenica je sastavni dio tzv. Krajeve zemlje.³³

O upravno-političkom centru stare župe Lepenice može se samo nagađati. Već sam napomenuo da najviše vjerojatnosti govori za predio oko sela Višnjice i ruševine na višnjičkom Gradu. U tom kraju nalazio se i antički municipij. S obzirom na prirodne saobraćajnice, tu je i geografski centar, a s gledišta poljoprivrede, to je i najplodniji kraj u Lepeničko-Fojničkoj okolini. Nije beznačajna činjenica da se naselje na mjestu današnjeg Kiseljaka sve do XIX vijeka nazivalo Lepenicom. Nedavno je H. Šabanović ustvrdio da je u užoj Lepenici u XV vijeku postojao grad Gradac.³⁴ Zbog nejasne stilizacije u izlaganju, ne može se prosuditi da li turski izvori — popisi iz 1469, 1485. i 1489 — spominju Gradac kao grad ili samo kao naselje u Lepenici. Ako se radi o gradu, onda bi to bio potpuno nov podatak koji bi trebalo i na terenu lokalizirati. U svakom slučaju ne može se održati Šabanovićeva identifikacija toga Graca sa ruševinama u selu Homolju koje je svojevrremeno otkopao Vl. Skarić. Analiza arheološkog materijala sa Skarićeva iskopavanja pokazala je da je Gradac kod Homolja razoren i napušten najkasnije u VI vijeku i da više nije upotrebljavan ni kao fortifikacija ni kao naselje. Od ostalih Gradaca u Lepenici — a ima ih u svemu pet — jedini Gradac kod Višnjice postoji i kao naselje. Smatram da se spomenuti turski izvori odnose upravo na ovaj višnjički Gradac.

Razvojem feudalizma došlo je do raspadanja starih župa. Sam proces i tempo raspadanja još nije dovoljno proučen, ali se može reći da je koncem XIV vijeka u Bosni župa kao upravno-političkih jedinica uglavnom nestalo. U upravnom pogledu župe su se raspale na manje distrikte, koji su, redovno, imali svoje centre u utvrđenim gradovima. U našoj historiografiji još nije usvojen zajednički termin za ove upravne jedinice. Obično se nazivaju malim župama, župicama, gradskim područjima i slično, a često se miješaju i sa starim župama koje predstavljaju znatno veće oblasti. S obzirom na to da je na čelu ovih upravnih jedinica-distrikata obično stajao knez i da se za njih upotrebljavaju izrazi comitatus i contato, možda bi

³¹ Brži privredni uspon Fojnice ima osnovu u bogatim rudnicima.

³² I. Fr. Jukić, Zemljopis i poviestnica Bosne, Zagreb, 1851, 36.

³³ H. Šabanović, Bosanski pašaluk, 124.

³⁴ Ibidem.

najbolje odgovarao termin knežina.³⁵ Što se tiče župe Lepenice, njezine sastavne dijelove — distrikte ili knežine — lako je utvrditi prema rasporedu gradova. To su: okolina Fojnice sa Kozogradom, sliv Kreševčice sa gradom Kreševom, Lepenica (u užem smislu) sa gradom kod Višnjice, Gradac kod Hadžića sa porječjem Zujevine i grupa sela oko Tarčina sa gradom Tuheljom. Sva ova područja pojavljuju se kao zasebne upravne jedinice — nahije u turskim izvorima XV-XVII vijeka.³⁶

Najveća naselja, a prema tome i ekonomski centri u ovome kraju, ležala su oko sastavka Lepenice i Fojnice, na području današnjeg Kiseljaka i Podastinja. O tome, nesumnjivo, govore velike nekropole stećaka, koje nisu mogle biti znatno udaljene od naselja. To su, u isto vrijeme, i vjerska središta, o čemu svjedoče crkve i tragovi biskupskog imanja u Rotiljima i Podastinju. U širi rejon ovoga područja spada i lokalitet Trgovište u Pareževićima.

U selu Homolju je negdje između dva rata nađen depo staroga novca, koji dosada nije nigdje objavljen. Prema nepotpunim informacijama, jedan dio toga novca dospio je u ruke tadašnjeg visočkog advokata dra Vinka Mikoljija. U rukopisu Vejsila Čurčića o stećcima našao sam ovu bilješku:

»Mimogred napominjem da je na spomenutoj njivi Bokoviku u Homolju nađen prije nekoliko godina oveći nalaz dubrovačkih novaca iz godine 1412, preko 400 komada, među kojima 50 komada krvavih. U tome nalazu bio je i jedan zlatan prsten i u njemu kamen s bosanskim grbom« (str. 261).

SEOSKE OPĆINE

Postoji nekoliko elemenata koji, posmatrani iz određenog aspekta, omogućuju da se u Lepenici identificiraju i barem grubo ograniče stare seoske općine.

Poznato je da vjerska organizacija najupornije čuva jednom ustaljene forme i teritorijalne granice. Zbog toga i geografski raspored crkava odražava nekadašnju upravnu podjelu. Na području Lepenice mogu se identificirati 4 takva područja, koja inače i u geografskom pogledu čine zasebne cjeline. To su: a) sela na lijevoj strani Fojničke rijeke sa crkvom u Podastinju (Podastinje, Kržići, Gomonica, Svinjarevo); b) grupa sela na desnoj strani Fojničke rijeke sa crkvom u Rotiljima (veći dio današnjeg Kiseljaka, Borina, Pareževića, Rotilji, Višnjica, Doci, možda Hercezi i Mrakovi); c) područje sela Paleža, Duhra, Draževića, Ljetovika i Potkraja sa crkvom u Draževićima; d) Gornja Lepenica sa crkvom u Homolju.

Među nekropolama sa stećcima redovno se mogu izdvojiti zajednička seoska groblja između grobišta pojedinih porodica ili rodova. Tako se upadno veličinom ističu nekropole u Podastinju i Kiseljaku. One odgovaraju teritorijima koji i u crkvenom pogledu čine posebne cjeline. Za područje Palež—Duhri—Draževići—Ljetovik nije moguće sa sigurnošću odrediti zajedničko seosko groblje zbog toga što su spomenici u velikom broju uništeni. Vjerojatno će to biti jedna od nekropola u Polju ispod sela Duhara. U Gornjoj Lepenici je također teško utvrditi koja je nekropola bila zajedničko seosko groblje. Zbog blizine crkve najviše indicija govori za uništenu nekropolu u Homolju (Ocrkavka). Posebno se izdvaja veliko groblje na Medjedicama, koje inače stoje na periferiji Lepenice. Nije isključeno da je ono pripadalo nekoj posebnoj grupi čija je glavnina živjela na planini Ormanju (vlaški katun?).

³⁵ Npr. povelja o posjedima Hercega Stjepana iz 1444. god. upotrebljava izraz *castello et contato*; 1448, isti ti posjedi zovu se *castra et pertinentiae*; 1454 — *civitate cum castris et pertinentiis suis*. Vidi kod Thallöczya, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München und Leipzig, 1914, 359-363, 378-380, 394-400.

³⁶ Šabanović, o. c., 128, i pregledne karte.

Kao važnu okolnost za utvrđivanje teritorija starih seoskih općina spominjem i geografski raspored džamija. Naime, džamije u Podastinju (prenesena u Kiseljak), Višnjici, Duhrima i Bukovici upravo su raspoređene prema starim crkvenim rejonima, odnosno prema područjima seoskih općina.

FEUDALNI ODNOSI

Nekoliko podataka izričito govori o feudalnim odnosima u Lepenici, pa smatram da će biti korisno ako se na njih i posebno ukaže.

Posjed bosanskog biskupa u selu Rotiljima (1244. godine i ranije) nesumnjivo je imao feudalni karakter. Visoki feudalac-Radoje, sa titulom velikog kneza bosanskog, pokopan je u Zabrđu, gdje mu se, vjerojatno, nalazila i plemenita baština. Četiri lokaliteta sa nazivom Dvorište, vjerojatno, govore o nekadašnjim dvorovima feudalaca. U općim zapažanjima o lepeničkim stećcima naglašeno je da formiranje posebnih manjih grobišta, te isticanje pojedinih grupa spomenika unutar većih nekropola odražava i klasno raslojavanje u feudalizmu. U ispitanom području nema tragova kraljevskih posjeda, koji su inače ostavili traga u toponomazivi Ban-brdo, Banj-do, pokazuju da je u Lepenici bilo banskih posjeda. O feudalnim veleposjedima govore i mjesni nazivi Zgon za veće komplekse zemljišta najboljeg kvaliteta u Kiseljaku, ispod sela Azapovića i u Višnjici. [Poznato zemljišta najboljeg kvaliteta u Kiseljaku, ispod sela Azapovića i u Višnjici. [Poznato je da zgon znači jednu vrstu feudalne rabote]. Ne može se sa sigurnošću utvrditi da li su u nazivima brojnih sela sačuvana imena sitne vlastele, slobodnih seljaka ili kmetskih porodica. Ipak se za neka, npr. Žeželovo, može tvrditi da su pripadala nekom vlastelinu.

GRAD TUHELJ, ŽUPA SMUČKA I FALSIFIKATI PORODICE OHMUČEVIĆA

Sticajem prilika mali i zabačeni grad Tuhelj postao je centralna tačka oko koje je bio izgrađen čitav sistem falsifikata raznovrsnih historijskih dokumenata. Čitavo jedno i po stoljeće — od 1580. do 1729. godine — pokretači i organizatori toga rada na fabrikaciji lažnih historijskih isprava bili su članovi i rodbina porodice Ohmućevića, porijeklom iz Slanoga u dubrovačkom, nekada humskom, primorju.⁸⁷ Svrha ove obilne i dugotrajne djelatnosti bila je da se dokaže starina i plemenito porijeklo Ohmućevića, čime bi se steklo pravo na ulazak u visoko aristokratsko društvo na španjolskom i austrijskom dvoru, a zatim, da se osiguraju prava na feudalne posjede u slučaju oslobođenja Bosne ispod turske vlasti. Služeći se ovom vještački stvorenom dokumentacijom i proširujući je prema svojim potrebama, povremeno su se javljali i drugi pojedinci, izvan porodice Ohmućevića, i pokušavali dokazati svoje porijeklo od srednjovjekovnih bosanskih feudalaca (Korenić-Neorić 1595, Marko Skorojević od 1636. do 1638, Olovljanin Ivan Benigni oko 1689, splitski kanonik Petar Vukosavić 1700. i drugi). Prvi i glavni pokretač rada na falsifikatima je Petar Ohmućević, sin Iveljin, proslavljeni admiral španjolske mornarice koncem XVI vijeka. Oko 1580. on je organizirao rad na izradi genealoških tablica, grbovnika i povelja. Kasnije su naročito bili aktivni na tome poslu Andrija Ohmućević, također španjolski admiral (umro 1654) i Antonio Ohmućević, oficir u austrijskoj vojsci (umro 1729). Kao akteri u ovoj kampanji učestvuju u velikom broju: učenici historičari, ugledni svećenici, bosanski franjevci, dvojica biskupa i drugi. Spomenuću samo neke rezultate ove široko razgranate

⁸⁷ Obilna literatura o falsifikatorskom radu Ohmućevića citirana je u studijama dra Al. Solovjeva, Postanak ilirske heraldike i porodica Ohmućević (Glasnik Skopskog naučnog društva, 1933, 79127) i Prinosi za bosansku i ilirsku heraldiku (GZM, 1954 — Arheologija, 87-135). Osim toga, imao sam pri ruci i knjigu G. Gelcicha, I conti di Tuhelj, izdatu u Dubrovniku, 1889. god.

djelatnosti. Prvo: u Napulju, Dubrovniku i Bečkom Novom Mjestu vođeni su opsežni procesi za dokazivanje aristokratskog porijekla Ohmućevića. Drugo, izrađeno je oko 13 genealoških tablica i grbovnika, od kojih su danas najpoznatiji »Rodoslovlje bosanskih i srpskih kraljeva« u franjevačkom samostanu u Kraljevoj Sutjesci (1584), tzv. Korenić-Neorićev grbovnik (1585) i Fojnički grbovnik (od 1675. do 1688). Treće: napravljene su lažne povelje bana Stjepana Kotromanića od 1268, cara Dušana od 1349, kralja Tvrtka Tvrtkovića od 1395. i kralja Matije Korvina od 1465, te konstruirani drugi historijski dokumenti. Četvrto: izrađena je geografska karta tzv. smučke župe (koncem XVII vijeka). Peto: napisano je više knjiga, monografija i historijsko-biografskih studija o slavnoj prošlosti Ohmućevića. Šesto: mnogi falsificirani dokumenti uloženi su u arhive, a izmišljeni događaji i ličnosti ušli su u historiografske sinteze (Orbini, Vitezović) i kronike (Luccari, Resti i drugi).

Stariji dio vještački stvorene genealoške tablice Ohmućevića izgleda ovako:

Radivoj Vladisalić, knez od Tuhelja (godine 1199);
Grgur, knez i ban Tuhelja;
Radivoj, knez Tuhelja, knez župe Smučke, ban Jajca (1258);
Grgur, nazvan Ohmutina, knez smučki i podban Jajca (1268);
Hrelja, veliki vojvoda cara Dušana, ban provincije i grada »Kastorije« (Kostura) u Makedoniji, veliki župan Makedonije, knez Smučke, identificiran sa Reljom Bošnjanim ili Reljom Krilaticom iz narodne pjesme (1349);
Grgur, Dux Castoriae, knez Tuhelja i Smučke.

Rodbinske veze Ohmućevića, prema ovako stvorenoj legendi, široko su razgranate. Tu se pojavljuju: bizantska carska porodica Komnena, zatim Nemanjići, Balšići, Sankovići i čitav niz sitnijih feudalaca Huma i Dalmacije (Cihorići, Ljubibratići, Tasovići, Dražojevići, Kostanjići itd.). Čak je iznesena i tvrdnja da dinastija Nemanjića vuče svoje porijeklo od nekog popa Stjepana, koji je rođen u selu Luki kod Tarčina, a vršio službu u tuheljskoj crkvi.³⁸

Najstariji posjed Ohmućevića bio bi grad Tuhelj sa svojom knežinom. Kasnije se pojavljuje i prostrana župa Smučka, čiji teritorij, prema karti napravljenj koncem XVII vijeka, zauzima prostor između Sarajevskog polja, Kreševa, Konjica i planine Bjelašnice³⁹ (dakle zauzima i veći dio Lepenice). Osim ovih starih posjeda kasnije se pojavljuje grad Jajce i Kostur (Castoria) u Makedoniji, te feudi Popovo i Orahovo u Humu, a, konačno, i nekoliko feuda u Primorju, oko Slanoga.

Teško je razabrati da li u ovim fantastičnim konstrukcijama ima koje zrnce istine. Autentični dokumenti Dubrovačkog arhiva znaju za nekoliko Ohmućevića u XIV stoljeću (Dragoslav 1342, 1348 i 1354, Biloslav 1348, Utješin 1366, Pripko 1377. i 1397, Ivaniš 1487).⁴⁰ Tu se, nesumnjivo, Ohmućevići javljaju kao sitnija vlastela, čiji su se posjedi, sudeći prema području njihove djelatnosti, morali nalaziti negdje u južnome Humu, odnosno u humskome primorju. Jedan Ohmućević je pokopan 1472. u crkvi svetog Jeronima u Slanom, a drugi je početkom XVI vijeka sazidao crkvu u selu Banićima kod Slanoga.

Zanimljivo bi bilo znati odakle se upravo zabačeni i inače nepoznati bosanski Tuhelj pojavio kao titularni posjed Ohmućevića. Nije isključeno da je ipak postojala neka veza između Ohmućevića i Tuhelja. Možda su uistinu Ohmućevići starinom odnekle iz okoline današnjeg Tarčina i sela Smucke, a možda je neki od članova porodice samo služio kao kastelan u gradu Tuhelju, pa se tako stvorila i titula tuheljskog kneza.

Arheološki podaci pokazuju da je u srednjem vijeku postojao grad Tuhelj, a historijski izvori spominju i naselje Smučicu. Sudeći prema geografskoj konfiguraciji terena, rasporedu gradova u okolini i situaciji u ostalim krajevima Bosne,

³⁸ Luccari, *Copioso ristretto degli annali di Ragusa*, drugo izdanje 1790, 35, 43.

³⁹ V. Vuletić Vukasović, *GZM*, 1891, 274.

⁴⁰ Jireček u *Archiv für slavistische Philologie*, Wien, 1900, 185. Za Ivaniša Ohmućevića vidi Stojanović, o. c. II, 132.

može se tvrditi da je kraj između Ivan-planine i lokalnog razvođa kod sela Osenika sačinjavao jednu manju upravnu jedinicu (vjerojatno, knežinu), čiji je politički i vojni centar bio u gradu Tuhelju, a ekonomski u naselju Smuckoj.

Historijska osnova na kojoj je ispletena legenda o smučkoj župi je činjenica da se u XVII stoljeću na ovome teritoriju uistinu pojavljuje posebna upravna jedinica — nahija pod imenom Smučka.⁴¹ Koncem XV vijeka ova teritorijalno ista upravna jedinica zove se Gračac.⁴² Očito je da je ova turska nahija (Gračac-Smučka) sastavljena iz nekadašnjih gradskih distrikata (knežina) — Graca kod Hadžića i Tuhelja kod Tarčina. Kako se vidi, legenda o župi Smučkoj je dobrim dijelom projekcija stanja iz XVII stoljeća na srednji vijek.

PROBLEM BAN-BRDA

U našoj historijskoj literaturi odavna se ukorijenilo mišljenje da je Ban-brdo u Lepenici bilo jedno od središta srednjovjekovne bosanske države. Tvrdilo se, naime, da je tu bilo sjedište bana i da je tu stajala katedrala bosanske biskupije.⁴³ Drugi su pobijali ovakva mišljenja, jer su smatrali da neka druga mjesta imaju više uslova za to. Očito je da samo arheološki nalazi mogu konačno potvrditi ili zabaciti tezu o toj »historijskoj« ulozu Ban-brda. Iz toga aspekta ispitao sam Ban-brdo i njegovu bližu okolinu — pregledao teren i propitivao vlasnike zemljišta o eventualnim tragovima starih građevina isl. Rezultat je potpuno negativan: na Ban-brdu nisam mogao utvrditi nikakvih arheoloških tragova iz srednjeg vijeka.

⁴¹ Šabanović, o. c., 128. i predledne karte.

⁴² O. c., 128.

⁴³ Npr. Rački, Jireček i dr.